

KONRAD GRACZYK

Uniwersytet Śląski w Katowicach
Wydział Prawa i Administracji
Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie
Biuro Badań Historycznych
e-mail: konrad.graczyk@us.edu.pl
ORCID: 0000-0002-0991-2036
DOI: 10.14746/cph.2022.2.8

Pierwszy Sondergericht na ziemiach polskich. Z działalności Sądu Specjalnego w Częstochowie (Sondergericht Tschenstochau) (1939–1945)¹

Wprowadzenie

Tytułowy Sąd Specjalny w Częstochowie (Sondergericht Tschenstochau) był jednym z elementów niemieckiego sądownictwa okupacyjnego funkcjonującego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie tego sądownictwa jest od dawna przedmiotem zainteresowania Andrzeja Wrzyszcza, który wyniki swoich badań ogłosił w formie monografii oraz wielu artykułów naukowych.

¹ Artykuł został opracowany w ramach projektu badawczego finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (2020/39/B/HS5/02111). Wyjaśnienia wymaga wyrażone w tytule artykułu pierwszeństwo Sądu Specjalnego w Częstochowie. Dotyczy ono bowiem faktu utworzenia sądu, co miało miejsce już 6 września 1939 r. Inaczej rzecz wygląda, jeśli punktem odniesienia byłby nie moment utworzenia, ale rozpoczęcia działalności orzeczniczej. Wówczas pierwszeństwo przypada na utworzony 8 września Sąd Specjalny w Bydgoszczy (Sondergericht Bromberg), który pierwszy wyrok wydał 11 września, podczas gdy sąd częstochowski dopiero 15 września. Zob. W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia. Eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejencji bydgoskiej w latach 1939–1945*, Warszawa 1974, s. 235; E. Zarzycki, *Działalność hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Bydgoszczy w latach 1939–1945*, Bydgoszcz 2000, s. 16.

Mimo to na temat sądu częstochowskiego wiadomo niewiele. Nie poświęcono mu dotychczas żadnego opracowania naukowego, zaś informacje obecne w literaturze przedmiotu ograniczają się do wzmianek, które można znaleźć w monografiach Andrzeja Wrzyszcza² i Alfreda Koniecznego³ oraz właściwie pozbawionych aparatu naukowego książkach częstochowskiego historyka Jana Pietrzykowskiego⁴. Przyпускаjąc, że stan badań w tym obszarze w dużej mierze był pochodną złego stanu zachowania źródeł – nie przetrwał, nawet w formie szczątkowej, zespół archiwalny zawierający spuściznę sądu specjalnego. Archiwalia te albo zostały zniszczone celowo, w czasie poprzedzającym ewakuację, albo uległy zniszczeniu wskutek działań wojennych. Nie zachęcało to badaczy do zajęcia się tym tematem, w przypadku którego proces gromadzenia źródeł alternatywnych był żmudny i obciążony ryzykiem braku wyraźnego efektu. Źródła takie udało mi się jednak odnaleźć w archiwach polskich i niemieckich. Niniejszy artykuł naukowy stanowi próbę wypełnienia luki badawczej, a nawet aspiruje do monograficznego opracowania niniejszego tematu. Został oparty przede wszystkim na wynikach kwerendy przeprowadzonej w zespole archiwalnym Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie z Archiwum Państwowego w Częstochowie oraz zespole archiwalnym R 137 I Gerichte im Osten (Sądy na Wschodzie) w Archiwum Federalnym w Berlinie. W bardzo obszernym zespole archiwalnym więzienia częstochowskiego udało się odnaleźć dokumenty istotne dla badań nad orzecznictwem i funkcjonowaniem sądu specjalnego – wyroki wraz z uzasadnieniem, skrócone odpisy wyroków oraz wzmianki dotyczące wyroków. Znajdowały się one w aktach personalnych niektórych więźniów. Na tej podstawie poczyniłem ustalenia dotyczące 120 spraw sądowych. W berlińskim archiwum znalazłem dokumenty dotyczące kolejnych 64 spraw, z których większość była rozpoznawana w schyłkowym okresie wojny i których akta zostały wywiezione w ramach ewakuacji w 1944 i 1945 r. W zasobie archiwalnym po Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce zidentyfikowałem kolejne dwa wyroki oraz afisz informujący o wykonaniu kary śmierci na dwóch mężczyznach za morderstwo⁵, które wzbogaciły podstawę źródłową opracowania. W badaniach wykorzystałem również literaturę, akta personalne niemieckich prawników przechowywane w Archiwum Federalnym w Berlinie oraz dość obszerną prasę okupacyjną, w której znalazły się in-

² A. Wrzyszczyński, *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008.

³ A. Konieczny, *Pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeszy. Górny Śląsk 1939–1945*, Warszawa – Wrocław 1972.

⁴ J. Pietrzykowski, *Cień swastyki nad Jasną Górą. Częstochowa w okresie hitlerowskiej okupacji 1939–1945*, Katowice 1985; idem, *Hitlerowcy w Częstochowie w latach 1939–1945*, Poznań 1959; idem, *Hitlerowcy w powiecie częstochowskim 1939–1945*, Katowice 1972; idem, *W obliczu śmierci. Przyczynki do historii Częstochowy w okresie hitlerowskiej okupacji*, Katowice 1966.

⁵ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (AIPN), GK 141/8, t. 4, Obwieszczenie o wykonaniu wyroku śmierci z 2 listopada 1940 r., s. 1.

formacje odnoszące się do działalności Sądu Specjalnego w Częstochowie. Powyższa podstawa źródłowa, choć daleka od stanu pierwotnego, umożliwiła mi poczynienie ustaleń na temat działalności tytułowego sądu. Staralem się udzielić odpowiedzi na pytania o charakterze podstawowym, dotyczące sądu i jego orzecznictwa: jaki profil spraw (kryminalnych, gospodarczych czy politycznych) przeważał w zachowanym orzecznictwie, oskarżonych której narodowości było najwięcej, czy sięgano po karę śmierci i stosowano wojenne prawo karne III Rzeszy, czy rozpatrywano także sprawy o udzielanie pomocy Żydom, kto sprawował kierownictwo Sondergerichtu, jacy sędziowie byli jego członkami oraz jacy prokuratorzy występowali przed nim, a także czy i jak ludność była informowana o wydanych wyrokach przy użyciu prasy.

Niemieckie sądy specjalne na okupowanym terytorium Rzeczypospolitej Polskiej wprowadzono podczas kampanii wrześniowej 1939 r. na podstawie rozporządzenia naczelnego dowódcy wojsk lądowych Waltera Brauchitscha z 5 września 1939 r. o sądach wyjątkowych na okupowanych obszarach polskich. W rozporządzeniu przewidziano tworzenie sądów specjalnych przez dowódców armii na wzór sądów specjalnych funkcjonujących w Niemczech, stosujących przepisy niemieckiego prawa karnego i podlegających nadzorowi ministra sprawiedliwości III Rzeszy. Zgodnie z tym postanowieniem sądy specjalne zasadniczo orzekały w składzie trzech sędziów zawodowych w postępowaniu jednoinstancyjnym⁶.

Po podziale ziem polskich okupowanych przez Niemcy na tereny włączone do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa nastąpiły stosowne zmiany w istniejącej sieci sądów specjalnych tworzonych we wrześniu 1939 r. Sądy specjalne funkcjonujące dotychczas stały się z urzędu sądami specjalnymi GG. Stosowały one niemieckie prawo karne oraz przepisy ustanowione przez władze Generalnego Gubernatorstwa i rozpatrywały sprawy karne przekazane im konkretnymi rozporządzeniami, w których ich właściwość miała charakter wyłączny (stały). Dodatkowo władza oskarżenia (w późniejszej nomenklaturze: prokuratura) mogła wnieść do sądu specjalnego przypadki szczególnie ciężkich przestępstw, gdy z uwagi na wyjątkową podłość czynu albo wywołane wśród ogółu poruszenie osądzenie przez sąd specjalny było wskazane. Zachowano zasadę orzekania w składzie trzyosobowym, ale dopuszczono na wnioszek prokuratury i w sprawach „niezawilych” orzekanie jednoosobowe. Postępowanie było jednoinstancyjne, choć istniała możliwość wznowienia postępowania. Prawomocny wyrok mógł też zostać wzruszony w drodze sprzeciwu nadzwyczajnego (*ausserordentlicher Einspruch*), który mógł wnieść kierownik Głównego Wydziału Sprawiedliwości w ciągu 6 miesięcy od uprawomocnienia się wyroku, jeżeli miał wątpliwości co do jego słuszności. Wiązało się to z koniecznością przeprowadzenia

⁶ A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 43–45; K. Graczyk, *Sondergericht Kattowitz. Sąd Specjalny w Katowicach 1939–1945*, Warszawa 2020, s. 37–39, 72–74.

nowej rozprawy⁷. Nie można było przekazać sprawy do postępowania zwyczajnego z sądu specjalnego, zaś wyznaczenie obrońcy pozostawiono swobodnemu uznaniu sądu. W odróżnieniu od sądów specjalnych w Rzeszy, przed sądami specjalnymi w GG przewidziano możliwość wydania przez „ławnika” sądu specjalnego na wniosek prokuratury pisemnego nakazu karnego, wymierzającego karę do jednego roku więzienia. Od nakazu karnego można było wnieść w terminie dwóch tygodni sprzeciw, który rozpatrywał sąd specjalny. Kurt Wille, kierownik Głównego Wydziału Sprawiedliwości w GG, tłumaczył, że dopuszczenie możliwości jednoosobowego orzekania przez sąd specjalny oraz wydawania nakazów karnych wynikało z faktu, że w listopadzie 1939 r. na obszarze GG oprócz sądów specjalnych nie było innych sądów niemieckich⁸. W niedługim czasie stan ten został zmieniony w związku z wprowadzeniem dualistycznego, oddzielnego od siebie systemu sądownictwa polskiego i niemieckiego, motywowanego segregacją Niemców i nie-Niemców⁹.

Kadry sądu specjalnego

Najwcześniej – 6 września 1939 r. – utworzono Sąd Specjalny w Częstochowie, a potem kolejne sądy specjalne: w Wieluniu (przeniesiony następnie do Piotrkowa), Bydgoszczy, Łodzi, Katowicach, Krakowie, Kielcach, Radomiu, Przasnyszu i Poznaniu¹⁰. Właściwość miejscowa sądu częstochowskiego początkowo obejmowała powiaty Olkusz, Włoszczowa, Zawiercie i Częstochowa, a przed reorganizacją administracji wojskowej na ziemiach polskich 25 października 1939 r. także powiaty Lubliniec i Tarnowskie Góry¹¹. Jego pierwszy skład orzekający został zebrany przed

⁷ A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 162–163.

⁸ Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu RP (emigracyjnego) w Londynie, sygn. 105, Opracowanie K. Willego „Wymiar sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie”, k. 256. Opracowanie nie zostało opatrzone datą, jednak ze względu na jego treść można szacować jego powstanie na okres między drugą połową 1941 r. (jest w nim bowiem mowa o dystrykcie Galicja) a końcem pierwszej połowy 1943 r. (mowa jest bowiem o samodzielności sądów specjalnych, a zatem o stanie sprzed reformy łączącej sądy specjalne z sądami niemieckimi).

⁹ H. Mielnik, *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944*, Lublin 2020, s. 54; D. Majer, „Narodowo obcy” w III Rzeszy. Przyczynki do narodowosocjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa, Warszawa 1989, s. 318.

¹⁰ A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 43–49; idem, *Z działalności Sądu Specjalnego w Radomiu (1939–1945)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2001, t. 53, z. 1, s. 329–331; K. Graczyk, *Sondergericht Kattowitz...*, s. 72–74.

¹¹ A. Konieczny, *Pod rządami...*, s. 140–141; *Przykładne ukaranie kupca za lichwę*, „Goniec Częstochowski” nr 3 z 20 IX 1939 r.; AIPN, GK 157/3, t. III, Abschrift des Schreibens des Chefs der

wybuchem wojny w Opolu (przypuszczenie Alfreda Koniecznego potwierdziłem w oparciu o sędziowskie akta personalne)¹² przez Martina Nebeskiego, prezydenta Sądu Krajowego w Opolu. Nebeskiego mianowano pełnomocnikiem do spraw wymiaru sprawiedliwości przy szefie Zarządu Cywilnego przy 10. Armii i jednocześnie pierwszym przewodniczącym częstochowskiego Sondergerichtu. Co może zaskakiwać, na podstawie decyzji szefa Zarządu Cywilnego przy 10. Armii Nebesky posiadał uprawnienia nadzorcze w stosunku do sąsiedniego Sądu Specjalnego w Wieluniu i na tej podstawie żądał przedkładania sobie wydanych wyroków do kontroli celem czuwania nad jakością orzecznictwa, choć później jego przełożony, prezydent Wyższego Sądu Krajowego we Wrocławiu baron dr. Walter von Steinaecker, ocenił to jako nadużycie uprawnień, bowiem nadzór taki przysługiwał Ministerstwu Sprawiedliwości Rzeszy¹³.

Nebesky nie pełnił funkcji przewodniczącego Sondergerichtu długo – już po kilkunastu dniach konieczne było opuszczenie Częstochowy przez szefa Zarządu Cywilnego i udanie się do Radomia. W związku z tym pojawiła się potrzeba wskazania jego następcy. Nebesky opuścił Częstochowę najprawdopodobniej 20 lub 21 września 1939 r. (od listopada 1939 r. do kwietnia 1940 r. był kierownikiem Wydziału Sprawiedliwości w dystrykcie Kraków, po czym powrócił do Opola)¹⁴, natomiast nowy przewodniczący – dyrektor sądu krajowego Eduard Jochim z Wrocławia – przybył do miasta 26 września¹⁵. W międzyczasie korespondencję w zastępstwie przewodniczącego podpisywał nieznaną z nazwiska radca sądu krajowego¹⁶.

Jochim jako przedstawiciel Sondergericht Tschenstochau wziął udział w naradzie przewodniczących sądów specjalnych, która odbyła się w Berlinie 24 października

Zivilverwaltung in Tschenstochau und des Regierungspräsidenten in Oppeln Hans Rüdiger an den Reichsminister der Justiz vom 8. September 1939 [Pismo Szefa Zarządu Cywilnego w Częstochowie i prezydenta rejencji polskiej Hansa Rüdigera do ministra sprawiedliwości Rzeszy z 8 IX 1939 r.], k. 120.

¹² A. Konieczny, *Pod rządami...*, s. 141; Bundesarchiv Berlin (BA), R 3001/69413 Martin Nebesky, Schreiben des Oberlandesgerichtspräsidenten in Breslau an den Reichsminister der Justiz betr. Martin Nebesky vom 27. Oktober 1939 [Pismo prezydenta Wyższego Sądu Krajowego we Wrocławiu do ministra sprawiedliwości Rzeszy dot. Martina Nebeskiego z 27 X 1939 r.], k. 99.

¹³ BA, R 3001/69413 Martin Nebesky, Schreiben des Oberlandesgerichtspräsidenten in Breslau an den Reichsminister der Justiz betr. Martin Nebesky vom 27. Oktober 1939, k. 100.

¹⁴ *Landgerichtspräsident Nebesky ins Reich zurückberufen*, „Krakauer Zeitung” z 2 kwietnia 1940 r.

¹⁵ A. Konieczny, *Pod rządami...*, s. 142; AIPN, GK 157/3, t. III, Schreiben des Beauftragten für die Justizangelegenheiten bei dem Chef der Zivilverwaltung in Tschenstochau an den Reichsminister der Justiz vom 15. September 1939 [Pismo pełnomocnika do spraw wymiaru sprawiedliwości przy Szefie Zarządu Cywilnego w Częstochowie z 15 IX 1939 r.], k. 129.

¹⁶ AIPN, GK 157/3, t. III, Schreiben des Vorsitzenden des Sondergerichts in Tschenstochau an das Armeeoberkommando – Chef der Zivilverwaltung in Radom vom 26. September 1939 [Pismo przewodniczącego Sądu Specjalnego w Częstochowie do Naczelnego Dowództwa Armii – Szefa Zarządu Cywilnego w Radomiu z 26 IX 1939 r.], k. 175.

1939 r.¹⁷ Również okres jego urzędowania w Częstochowie nie trwał długo – w aktach personalnych znalazł się dokument poświadczający oddelegowanie z dniem 9 listopada 1939 r. do Sądu Krajowego w Inowrocławiu. Po krótkim powrocie do Wrocławia został w lipcu 1940 r. mianowany prezydentem Sądu Krajowego w Bydgoszczy¹⁸.

Wśród odnalezionych wyroków nie znalazły się te, które potwierdzałyby działalność Nebeskiego ani Jochima w składach orzekających częstochowskiego sądu specjalnego. Przypuszczam, że bezpośrednim następcą tego ostatniego był Richard Held, uprzednio zajmujący stanowisko dyrektora sądu krajowego we Wrocławiu. Jego nazwisko widnieje na znacznej większości zachowanych wyroków. Wynika z nich, że orzekał on od 1940 r. przynajmniej do sierpnia 1944 r. i w każdym przypadku przewodniczył rozprawie. Nie zachowały się jego resortowe akta personalne, natomiast sprawowaną funkcję przewodniczącego Sondergerichtu potwierdzają zapiski w aktach personalnych Służby Bezpieczeństwa Reichsführera SS, do której należał¹⁹, oraz pojedyncze dokumenty więzienne, np. nakazy aresztowania²⁰.

Nie jest jasne, kto sprawował funkcję przewodniczącego (w późniejszej nomenklaturze: kierownika) Sondergericht Tschenstochau w schyłkowym okresie jego istnienia, tj. w ostatnich miesiącach 1944 r. i na początku 1945 r. Na podstawie zachowanych źródeł mogę wysunąć przypuszczenie, że w związku z ewakuacją zmieniła ona swój charakter. W okresie tym zachowały się bowiem wyroki sądu częstochowskiego wydawane pod przewodnictwem kilku różnych dyrektorów sądu krajowego: dr. Hansa Burmeistera²¹, Friedricha Starcke²² oraz radcy sądu kameralnego Rzeszy

¹⁷ BA, R 3001/9803/7/1, Anwesenheitsliste zur Sitzung vom 24. Oktober 1939 [Lista obecności posiedzenia z 24 X 1939 r.], k. 59. Przebieg narady z przewodniczącymi sądów specjalnych szczegółowo omówił Andrzej Wrzyszc (A. Wrzyszc, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 55–56).

¹⁸ BA, R 3001/62036 Eduard Jochim, Vermerk [Zapisek], b.m., b.d., k. 40; Bestallungsurkunde vom 12. Juli 1940 [Akt nominacji z 12 VII 1940 r.], k. 54.

¹⁹ BA, VBS 1038 (R 70-Polen), ZB 6180, SD-Fragebogen vom 14. August 1942 [Kwestionariusz Służby Bezpieczeństwa z 14 VIII 1942 r.], k. 5.

²⁰ Andrzej Wrzyszc zwrócił uwagę, że według Jana Pietrzykowskiego pierwszym przewodniczącym Sondergerichtu był sędzia sądu krajowego Streubl, zaś po nim do końca okupacji miał pełnić tę funkcję Held. Z ogólnoniemieckiego wydawnictwa dotyczącego kadr wymiaru sprawiedliwości w 1942 r. (*Handbuch der Justizverwaltung*, Berlin 1942, s. 56) wynika, że wówczas sędzia o podobnym nazwisku – Streubel – od 1 stycznia 1939 r. pracował jako radca w Wyższym Sądzie Krajowym we Wrocławiu. Podobnie jak A. Wrzyszc oceniam tę informację jednak jako wątpliwą – nie została ona udokumentowana, nie jest szczegółowa (brak dat urzędowania), a w świetle przywołanych dokumentów nie może ulegać wątpliwości, że pierwszym przewodniczącym Sondergerichtu był Nebesky, a po nim Jochim. Dodatkowo w przypadku sędziego Streubela z Wrocławia nie zgadza się jego stanowisko służbowe. J. Pietrzykowski, *Cień swastyki nad Jasną Górą...*, s. 26; idem, *Hitlerowcy w Częstochowie...*, s. 18; A. Wrzyszc, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 49.

²¹ BA, R 137 I/2327, Urteil in der Strafsache gegen Stanislaus Wozniak vom 8. Dezember 1944 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Stanisławowi Woźniakowi z 8 XII 1944 r.], k. 59–60.

²² BA, R 137 I/2300, Urteil in der Strafsache gegen Marian Korn vom 10. Januar 1945 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Marianowi Kornowi z 10 I 1945 r.], k. 38–40.

dr. Maxa Tschischgale²³ na posiedzeniach odbywanych w różnych miastach poza siedzibą sądu: Zgorzelcu, Wrocławiu i Głogowie. Trzeba dodać, że Starcke i Tschischgale byli wcześniej kierownikami sądów specjalnych odpowiednio we Lwowie i Krakowie. Zastanawiając się nad tymi okolicznościami, doszedłem do hipotezy, że w związku z przeprowadzoną z Generalnego Gubernatorstwa ewakuacją sądów doszło do połączenia kadry orzeczniczej większości (lub nawet wszystkich) sądów specjalnych z GG w miejscach ustalonych jako zbiorcze, gdzie ponownie podjęto działalność sądową, choć pod nazwą dotychczasowych sądów specjalnych, a nie „wspólnego” sądu specjalnego. Przypuszczenie to wspiera jeden z zachowanych w berlińskim archiwum aktów oskarżenia w sprawie prowadzonej od stycznia 1943 r. w częstochowskiej prokuraturze. Akt oskarżenia nie został jednak sporządzony pod firmą prokuratury z Częstochowy, lecz „Kierownika Placówki Zapasowej Organów Resortu Sprawiedliwości GG Wspólna Prokuratura” (*Der Leiter der Ausweichstelle der Justizbehörden des Generalgouvernements Gemeinsame Staatsanwaltschaft*) i został zaadresowany nie do Sądu Specjalnego przy Sądzie Niemieckim w Częstochowie, lecz do „Sądu Specjalnego przy Wspólnym Sądzie Niemieckim Placówki Zapasowej Organów Resortu Sprawiedliwości GG w Zgorzelcu” (*Das Sondergericht beim Gemeinsamen Deutschen Gericht der Ausweichstelle der Justizbehörden des Generalgouvernements in Görlitz*)²⁴. Utworzenie placówki zapasowej, a także wspólnej prokuratury i wspólnego sądu specjalnego opisał w swoim artykule A. Wrzyszc²⁵. Do zamieszczonego tam wykazu można tym samym dodać częstochowski sąd specjalny i prokuraturę.

Na podstawie zgromadzonego materiału źródłowego obejmującego dokumenty dotyczące w sumie 187 spraw ustaliłem, że funkcję przewodniczącego rozprawy sprawowało dziewięciu sędziów: Hans Burmeister, Richard Held, Herbert Jäger, Eberhard Lainer, Erich Rentsch, Horst von Seydewitz, Max Tschischgale, Friedrich Starcke oraz Willy Woyte²⁶. Zasadniczo przewodniczyli oni kompletom trzyosobowym lub rozpoznawali sprawy jednoosobowo. Składom trzyosobowym najczęściej przewod-

²³ BA, R 137 I/2290, Gründe des Urteils in der Strafsache gegen Stefan Flak und Andere vom 25. Januar 1945 [Uzasadnienie wyroku w sprawie karnej przeciwko Stefanowi Flakowi i innym z 25 I 1945 r.], bp.

²⁴ BA, R 137 I/2265, T. 1 von 3, Anklageschrift vom 19. Januar 1945 [Akt oskarżenia z 19 I 1945 r.], k. 151. Badając akta przynależne Sądowi Specjalnemu w Częstochowie, nie natrafiłem na ani jeden przejaw działalności owego „wspólnego sądu specjalnego” – najprawdopodobniej nie zdążył on podjąć pracy.

²⁵ A. Wrzyszc, *Placówka Zapasowa Organów Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w Görlitz 1944–1945* [w:] M. Głuszak, D. Wiśniewska-Jóźwiak (red.), *Nil nisi veritas. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu*, Łódź 2016, s. 517–527.

²⁶ Woyte brał udział w rozprawach Sondergericht Tschenstochau zapewne do chwili powierzenia mu funkcji przewodniczącego Sądu Specjalnego w Piotrkowie, co nastąpiło 9 września 1941 r. Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ), Sąd Specjalny w Piotrkowie, sygn. 11, Schreiben der Hauptabteilung Justiz an Landgerichtsrat Woyte vom 29. August 1941 [Pismo Głównego Wydziału Sprawiedliwości do radcy sądu krajowego Woyte z 29 VIII 1941 r.], k. 57.

niczył Held (w 35% spraw, jednak dla 44% spraw ustalenie kierownika rozprawy nie było możliwe). W czterech sprawach natrafiłem jednak nawet na skład dwuosobowy, np. gdy Held i Rentsch rozpoznawali sprawę na podstawie rozporządzenia celem ochrony przed ciężkimi przestępcami (*Verordnung zum Schutze gegen Schwerverbrecher*) i zarządziли zatrzymanie w celu zabezpieczenia (*Sicherungsverwahrung*) wielokrotnie karanej 39-letniej Polki²⁷, gdy ten sam skład skazał 34-letniego Polaka na 10 miesięcy więzienia za kradzież²⁸ oraz 43-letnią Polkę, będącą niebezpiecznym przestępcą notorycznym, na karę roku ciężkiego więzienia za paserstwo²⁹, a także gdy Starcke i Tschischgale skazali na rok i trzy miesiące więzienia 36-letniego folksdojczy za sprzeniewierzenie³⁰. Natomiast jako wotantów odnotowałem również: Jägera, Lainera, Rentscha, von Seydewitza, Starckego, Tschischgalego i Woytego, a ponadto Ericha Haupta, Kurta Hilla, Waltera Kleina i Wenera Schultza. W jednym z pism z początku działalności wzmiankowano też jako członka Sondergerichtu radcę krajowego dr. Streubla³¹. Ogółem, wliczając pierwszych przewodniczących Sondergerichtu (Nebesky, Jochim), należy obliczać liczbę sędziów częstochowskiego sądu specjalnego na przynajmniej szesnastu. Najczęściej w pracach sądu brali udział Held, Jäger, Lainer, Rentsch i Woyte. W przypadku pozostałych rzuca się w oczy epizodyczność ich udziału – wymienialność, występująca właściwie od samego początku³². Wspomniany Burmeister został odnotowany również jako członek Sądu Specjalnego w Radomiu³³, a w przypadku kilku sędziów (Hill, Schultze, von Seydewitz, Woyte) na wyrokach znalazły się adnotacje, że nie mogli oni złożyć podpisu z powodu wyjazdu do Piotrkowa³⁴. Z ustaleń badaczy wynika, że wraz z Heldem, Jägerem, Lainerem i Rentschem sędziowie ci pracowali również w Sądzie Specjalnym w Piotrkowie³⁵.

²⁷ BA, R 137 I/2313, Urteil in der Strafsache gegen Tekla Podsiedlik vom 17. Februar 1944 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Tekli Podsiedlik z 17 II 1944 r.], bp.

²⁸ BA, R 137 I/2321, Urteil in der Strafsache gegen Wladyslaw Teperski vom 4. Mai 1944 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Władysławowi Teperskiemu z 4 V 1944 r.], k. 30–31.

²⁹ BA, R 137 I/2322, Urteil in der Strafsache gegen Marianna Kruk vom 4. Mai 1944 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Mariannie Kruk z 4 V 1944 r.], k. 89–90.

³⁰ BA, R 137 I/2300, Urteil in der Strafsache gegen Marian Korn vom 10. Januar 1945..., k. 38–40.

³¹ AIPN, GK 157/3, t. III, Schreiben des Beauftragten für die Angelegenheiten der Justiz beim Chef der Zivilverwaltung in Tschenstochau an den Oberlandesgerichtspräsidenten in Breslau vom 20. September 1939 [Pismo pełnomocnika do spraw wymiaru sprawiedliwości przy Szefie Zarządu Cywilnego w Częstochowie do prezydenta Wyższego Sądu Krajowego we Wrocławiu z 20 IX 1939 r.], k. 153.

³² A. Wrzyszczyński, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 48.

³³ A. Wrzyszczyński, *Z działalności Sądu Specjalnego w Radomiu...*, s. 339.

³⁴ Np. BA, R 137 I/2315, Urteil in der Strafsache gegen Julia Mazurkiewicz vom 20. Januar 1944 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Julii Mazurkiewicz z 20 I 1944 r.], k. 3–4.

³⁵ J. Góral, M. Uzdowski, *Hitlerowski Sąd Specjalny w Piotrkowie Trybunalskim. Zarys działalności* [w:] J. Góral (red.), *Materiały z sesji naukowej: Okupacja hitlerowska w Piotrkowskim*, Piotrków Trybunalski 1998, s. 51.

Na poparcie tezy o wymienialności sędziów można dodać, że von Seydewitz i Schultz pracowali także w Sądzie Specjalnym w Lublinie³⁶.

Mogę stwierdzić, że wymienialność ta miała nawet charakter zinstytucjonalizowany. W szczytkowym zespole archiwalnym Sądu Specjalnego w Piotrkowie w Archiwum Państwowym w Łodzi zachowały się dokumenty świadczące o wzajemnym uzgadnianiu urlopów i wyznaczaniu pojedynczych sędziów, którzy mieli być oddelegowani z Sondergericht Petrikau do udziału w składach orzekających Sondergericht Tschenstochau. W uzgodnieniach tych brał również udział dystryktowy wydział sprawiedliwości. Uczestnictwo konkretnego sędziego z Piotrkowa dotyczyło jedynie rozpraw i nie obejmowało funkcji sprawozdawcy, było też zastrzeżone możliwościami kadrowymi sądu³⁷. Decyzję o oddelegowaniu podejmował kierownik dystryktowego wydziału sprawiedliwości³⁸.

Na podstawie zachowanych akt personalnych większości z wymienionych prawników stwierdzam, że źródłem kadr dla Sondergericht Tschenstochau, podobnie jak w przypadku Sądu Specjalnego w Katowicach³⁹, był przede wszystkim okręg Wyższego Sądu Krajowego we Wrocławiu: z Opola pochodził nie tylko wspomniany Nebesky, ale także Haupt; z Nysy – Burmeister, zaś z Wrocławia – Held, Jochim oraz Woyte, który orzekał w Sądzie Specjalnym we Wrocławiu w marcu 1939 r.⁴⁰ Dla odmiany z sądów berlińskich wywodzili się Jäger i Schultz, natomiast z frankfurckich – Klein i Rentsch.

Obsadę kadrową sądu specjalnego stanowił również prokurator oraz urzędnicy sądowi. Wiadomo, że funkcję oskarżyciela przy Sądzie Specjalnym w Częstochowie pełnił na początku Walter Kosche z Wrocławia, którego misja trwała od 5 września 1939 r. do 1 października 1940 r.⁴¹ Na podstawie zachowanych wyroków ustaliłem dane pozostałych prokuratorów: dr Franz Bachmann (przeniesiony 1 listopada 1942 r. z Niemieckiej Prokuratury w Rzeszowie do Częstochowy)⁴², Ballat, Walter Hattenhorst, Arnold Langenmayr, Otto Neeb, Wilhelm Schulte (przeniesiony 7 wrze-

³⁶ BA, R 102/271, Verfügung des Leiters der Abteilung Justiz des Distrikts Lublin vom 30. April 1943 [Zarządzenie kierownika wydziału sprawiedliwości w dystrykcie Lublin z 30 IV 1943 r.], k. 11.

³⁷ APŁ, Sąd Specjalny w Piotrkowie, sygn. 11, Schreiben der Abteilung Justiz in Radom an den Vorsitzenden des Sondergerichts in Petrikau vom 6. August 1941 [Pismo Wydziału Sprawiedliwości w Radomiu do przewodniczącego Sądu Specjalnego w Piotrkowie z 6 VIII 1941 r.], k. 42.

³⁸ APŁ, Sąd Specjalny w Piotrkowie, sygn. 11, Schreiben der Abteilung Justiz in Radom an den Vorsitzenden des Sondergerichts in Petrikau vom 28. August 1941 [Pismo Wydziału Sprawiedliwości w Radomiu do przewodniczącego Sądu Specjalnego w Piotrkowie z 28 VIII 1941 r.], k. 50.

³⁹ K. Graczyk, *Sondergericht Kattowitz...*, s. 70.

⁴⁰ AIPN, Zbiór mikrofilmów Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej z akt przechowywanych w innych instytucjach, IPN BU 2535/248, Akta sędziów Sondergericht Lublin, s. 4.

⁴¹ BA, R 3001/64360 Walter Kosche, Personal- und Befähigungsnachweisung [Wykaz personalny i kwalifikacyjny], k. 49-50.

⁴² *Personalnachrichten*, „Krakauer Zeitung” z 20 stycznia 1943 r.

śnia 1942 r. z Niemieckiej Prokuratury w Piotrkowie do Częstochowy)⁴³, Werner Siewert, Max Walch i Georg Zimmermann (przeniesiony 1 listopada 1942 r. z Częstochowy do Niemieckiej Prokuratury w Rzeszowie)⁴⁴. W prasie wzmiankowano udział w jednej z rozpraw w charakterze prokuratora dr. Paula Rothera⁴⁵. Większość z nich była początkowo poręczonymi prokuratorami (*beauftragter Staatsanwalt*), którzy przed wojną wykonywali zawód adwokata, zaś w związku z pełnieniem służby w GG udało im się z biegiem czasu uzyskać nominacje na stałe. W zakresie kadry urzędniczej nie prowadziłem badań akt personalnych, toteż poprzestaną na odnotowaniu nazwisk protokolantów: Bauer, Buhl, Dudzinski, Drosdeck, Herbst, Lerche, Piel, Sinnwell i Stüwe.

Ustrój

Konkretne ustalenia dotyczące ustroju częstochowskiego sądu specjalnego są utrudnione ze względu na fakt, że nie zachowały się właściwie żadne akta o charakterze administracyjno-organizacyjnym. Z tego powodu sięgnąłem po analogie dotyczące innych sądów specjalnych oraz generalia wynikające ze zmian przeprowadzanych w ustawodawstwie Generalnego Gubernatorstwa.

Na tej podstawie można wyodrębnić kilka faz w ustroju sądu specjalnego. W pierwszym okresie był on jedną z komórek w ramach szefa Zarządu Cywilnego przy 10. Armii i jego pozycja była analogiczna do innych sądów specjalnych tworzonych przez Niemców na ziemiach polskich, np. Sądu Specjalnego w Katowicach⁴⁶. Nie zachowały się dokumenty firmowane nazwą sądu specjalnego z tego okresu, stąd mogę jedynie przypuszczać, że – podobnie jak w Katowicach – mogła ona odzwierciedlać owo usytuowanie przy administracji wojskowej wykonywanej przez cywilów (jako np. Sąd Specjalny w Częstochowie – szef Zarządu Cywilnego). W takiej formule sąd specjalny działał zapewne do momentu rozwiązania zarządu wojskowego (25 października 1939 r.)⁴⁷ albo do 15 listopada 1939 r., kiedy to generalny gubernator rozporządzeniem o sądach specjalnych przekształcił część z nich (tj. te, których siedziby znalazły się na obszarze GG) w sądy specjalne GG, jeśli urzędowały w stolicy dystryktu, lub wydziały sądów specjalnych, jeśli działały w innych miejscowościach⁴⁸. Zgodnie z takim postanowieniem częstochowski sąd specjalny

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ *Banda restauratorów – trucieli przed sądem*, „Kurier Częstochowski” nr 202 z 29 VIII 1941 r.

⁴⁶ K. Graczyk, *Sondergericht Kattowitz...*, s. 75.

⁴⁷ W. Kozyra, *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1945*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G, Ius” 2013, t. 60, z. 1, s. 36.

⁴⁸ A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 43–49; idem, *Z działalności...*, s. 329–331.

utracił samodzielność i stał się wydziałem Sądu Specjalnego w Radomiu – wyrażała to nowa nazwa urzędowa: Sondergericht Radom, Abteilung Tschenstochau (Sąd Specjalny w Radomiu, Wydział w Częstochowie). Podobny los spotkał Sąd Specjalny w Piotrkowie oraz Sąd Specjalny w Kielcach, które stały się wydziałami radomskiego sądu specjalnego⁴⁹. We wrześniu 1940 r. gubernator radomski Karl Lasch ustalił na nowo okręgi sądowe w dystrykcie – odtąd Wydział w Częstochowie był właściwy dla powiatu miejskiego Częstochowa oraz powiatu Radomsko⁵⁰.

Właściwie można wysunąć hipotezę, że powyższa zmiana ustrojowa miała charakter formalny. Najprawdopodobniej bezpośrednio nie zaowocowała zmianami kadrowymi w rodzaju przesunięcia sędziów z Radomia do Częstochowy lub w odwrotnym kierunku. Można wręcz stwierdzić, że dotychczasowi członkowie Sądu Specjalnego w Częstochowie po prostu stali się członkami Wydziału w Częstochowie Sądu Specjalnego w Radomiu. Wskazuje na to generalna stałość składu orzekającego odzwierciedlona w zachowanych wyrokach (przewodnictwo Helda), który był inny od składu orzekającego w podobnym czasie w stolicy dystryktu. Przypuszczenie to wspiera również treść kwestionariusza zachowanego w aktach personalnych Helda, który przez cały okres swojej pracy w Częstochowie (zarówno gdy sąd specjalny był samodzielny, jak też gdy był jednostką organizacyjną Sądu Specjalnego w Radomiu) mieszkał w tym mieście i nie miał związków z Radomiem⁵¹. Co więcej, warto podkreślić, że przez cały czas wykorzystywano nadal tę samą pieczęć sądową, ilustrującą nazwę: Generalgouvernement – Sondergericht in Tschenstochau. Na żadnym z przebadanych dokumentów proweniencji sądowej nie znalazłem pieczęci, która odzwierciedlałaby ówczesną podległość sądowi radomskiemu. Podległość ta była natomiast wyrażana w sentencjach wyroku, gdy podawano nazwę wyrokującego sądu.

Kolejna zmiana usytuowania miała miejsce na podstawie rozporządzenia w celu uproszczenia wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie stosownie do potrzeb wojennych z 5 lipca 1943 r.⁵², zgodnie z którym od początku sierpnia sądy specjalne zostały połączone z sądami niemieckimi i utraciły samodzielny byt. W przypadku Częstochowy oznaczało to utworzenie sądu niemieckiego w tym mieście oraz powiązanie go z sądem specjalnym – ową akcesoryjność wyrażała nowa nazwa: Sondergericht beim Deutschen Gericht in Tschenstochau (Sąd Specjalny przy Sądzie Niemieckim w Częstochowie)⁵³. Po tej zmianie w praktyce sądu specjalnego

⁴⁹ A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 83.

⁵⁰ Archiwum Państwowe w Radomiu (APR), Gubernator Dystryktu Radomskiego – Wydział Sprawiedliwości, sygn. 206, Zarządzenie o granicach okręgów niemieckich i polskich sądów w Dystrykcie Radom z dnia 16 września 1940 r., k. 19.

⁵¹ BA, VBS 1038 (R 70-Polen), ZB 6180, SD-Fragebogen vom 14. August 1942 [Kwestionariusz Służby Bezpieczeństwa z 14 VIII 1942 r.], k. 4–5.

⁵² Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatorstwa (Dz.RGG), nr 53, s. 309.

⁵³ A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 92–93, 99.

stosowano dwie pieczęcie: Generalgouvernement – Sondergericht in Tschenstochau oraz Generalgouvernement – Deutsches Gericht in Tschenstochau.

W przypadku Sądu Specjalnego w Częstochowie można uznać za wykluczone istnienie w którymkolwiek momencie drugiej izby czy drugiego składu orzekającego – obsada etatowa wynosząca trzech sędziów⁵⁴ nie pozwalała na zestawienie drugiego kompletu sędziowskiego. Z zachowanych w aktach dystryktowego wydziału sprawiedliwości w Radomiu nadruków na papierach firmowych sądu specjalnego i prokuratora przy nim wynika, że obie instytucje były ulokowane w Częstochowie przy ul. Raławickiej 2/4⁵⁵. Warto podkreślić, że właściwie sąsiedni gmach, przy ul. Kilińskiego 10, był wówczas zajmowany przez Gestapo⁵⁶.

Orzecznictwo

Najprawdopodobniej pierwszy wyrok skazujący częstochowskiego sądu specjalnego został wydany 15 września 1939 r. w sprawie o podbijanie cen, a sprawcę skazano na 2 lata więzienia oraz 500 marek grzywny⁵⁷. Dostępne są dane statystyczne za pierwszy okres funkcjonowania sądów specjalnych na ziemiach polskich, które były zbierane na potrzeby Ministerstwa Sprawiedliwości Rzeszy w Berlinie. Wśród nich zachowała się też statystyka dotycząca sądu częstochowskiego. Ze sprawozdania za okres do 15 listopada 1939 r. wynika, że do prokuratury przy sądzie specjalnym wpłynęło 168 spraw, z których 67 umorzono, 1 zawieszono, 18 przekazano innym organom, w 38 wniesiono akt oskarżenia, jedną załatwiono „w inny sposób”. Wówczas prawomocnie rozstrzygnięto 28 spraw, w których skazano 48 osób – 12 mężczyzn na karę ciężkiego więzienia, 30 mężczyzn i 6 kobiet na karę więzienia, zaś 6 osób

⁵⁴ Ibidem, s. 49, 87

⁵⁵ APR, Gubernator Dystryktu Radomskiego – Wydział Sprawiedliwości, sygn. 251, Schreiben des Staatsanwalts als Leiter der Anklagebehörde bei dem Sondergericht in Tschenstochau an das Amt des Distriktschefs – Abteilung Justiz vom 25. April 1941 [Pismo prokuratora jako kierownika organu oskarżycielskiego przy sądzie specjalnym do szefa okręgu – wydział sprawiedliwości z 25 IV 1941 r.], k. 31; APR, Gubernator Dystryktu Radomskiego – Wydział Sprawiedliwości, sygn. 254, Schreiben des Vorsitzenden des Sondergerichts in Tschenstochau an den Gouverneur des Distrikts Radom – Abteilung Justiz vom 18. Januar 1943 [Pismo przewodniczącego Sądu Specjalnego w Częstochowie do Gubernatora Dystryktu Radom – Wydział Sprawiedliwości z 18 I 1943 r.], k. 59.

⁵⁶ J. Pietrzykowski, *Cień swastyki nad Jasną Górą...*, s. 45.

⁵⁷ A. Konieczny, *Pod rządami...*, s. 140–141; *Przykładne ukaranie kupca za lichwę*, „Goniec Częstochowski” nr 3 z 20 IX 1939 r.; AIPN, GK 157/3, t. III, Abschrift des Schreibens des Chefs der Zivilverwaltung in Tschenstochau und des Regierungspräsidenten in Oppeln Hans Rüdiger an den Reichsminister der Justiz vom 8. September 1939 [Pismo Szefa Zarządu Cywilnego w Częstochowie i prezydenta rejencji polskiej Hansa Rüdigera do ministra sprawiedliwości Rzeszy z 8 IX 1939 r.], k. 120.

uniewinniono⁵⁸. Kolejne sprawozdanie obejmowało okres od 15 do 30 listopada. W tym czasie wpłynęło do prokuratury 80 nowych spraw, z których 32 umorzono, 1 zawieszono, 29 przekazano innym organom, w 14 wniesiono akt oskarżenia. Prawomocnie rozstrzygnięto 14 spraw, w których skazano 29 osób – 6 mężczyzn na karę ciężkiego więzienia, 20 mężczyzn i 3 kobiety na karę więzienia, zaś 1 osobę uniewinniono⁵⁹. W pierwszym okresie działalności pod względem liczby spraw (248) Sondergericht Tschenschostochau lokuje się w grupie sądów mało obciążonych – zbliżoną liczbę spraw odnotowano w Radomiu (243) i Piotrkowie (217). Dla porównania, w Bydgoszczy było to 913 spraw, w Poznaniu 827, a w Katowicach 788. Statystyka odnosząca się do sądu częstochowskiego zgromadzona w Ministerstwie Sprawiedliwości Rzeszy w Berlinie nie wykracza poza datę 30 listopada, zapewne ze względu na utworzenie Generalnego Gubernatorstwa. Dostępne są jednak fragmentaryczne dane opracowane w dystryktowym wydziale sprawiedliwości w Radomiu z lat 1939–1940. Wskazują one, że w grudniu 1939 r. w Wydziale w Częstochowie zawisłe były 332 sprawy, wśród których 83 wpłynęły właśnie w tym miesiącu⁶⁰, natomiast w 1940 r. w Wydziale w Częstochowie wydano w sumie 278 wyroków (dla porównania: w Kielcach 301, w Piotrkowie 414, w Radomiu 333) oraz 273 sądowe nakazy karne⁶¹. Dane z pozostałych lat nie zachowały się. Wypada podkreślić, że kierownictwo dystryktowego wydziału sprawiedliwości poziom obciążenia sądów specjalnych w 1940 r. uważało za normalny i zwracało uwagę, że wśród spraw nie przeważały zbrodnie czy przestępstwa polityczne, lecz gospodarcze, jak podbijanie

⁵⁸ BA, R 3001/9803/7/2, Gesamtübersicht über die Tätigkeit der Staatsanwaltschaften bei den Sondergerichten in Polen für die Zeit bis 15. November 1939 [Całościowy przegląd działalności prokuratur przy sądach specjalnych w Polsce za czas do 15 listopada 1939 r.], k. 17–18.

⁵⁹ BA, R 3001/9803/7/2, Gesamtübersicht über die Tätigkeit der Staatsanwaltschaften bei den Sondergerichten in Polen für die Zeit vom 15. November bis 30. November 1939 [Całościowy przegląd działalności prokuratur przy sądach specjalnych w Polsce za czas od 15 listopada do 30 listopada 1939 r.], k. 125.

⁶⁰ APR, Gubernator Dystryktu Radomskiego – Wydział Sprawiedliwości, sygn. 210, Bericht des Leiters der Abteilung Justiz an den Chef des Distrikts Radom vom 24. Januar 1940 [Raport kierownika wydziału sprawiedliwości do szefa dystryktu Radom z 24 I 1940 r.], k. 2; A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 185.

⁶¹ APR, Gubernator Dystryktu Radomskiego – Wydział Sprawiedliwości, sygn. 206, Anlage 7 zum Bericht der Abteilung Justiz beim Chef des Distrikts Radom – Geschäftsübersicht der Sondergerichte [Załącznik 7 do Raportu Wydziału Sprawiedliwości przy Szefie Dystryktu Radom], b.d., k. 16. Szczegółowe dane statystyczne podał A. Wrzyszczyk (*Okupacyjne sądownictwo...*, s. 186–187), jednak w przypadku danych zawartych w tabeli na s. 186 nastąpiła najprawdopodobniej omyłka w rachunku dotyczącym liczby wyroków wydanych przez Sąd Specjalny w Częstochowie (podano 322, podczas gdy z sumy danych cząstkowych zawartych w kolejnej tabeli na s. 187, ilustrujących liczbę wyroków wydanych w Częstochowie w składzie trzyosobowym i jednoosobowym, wynika liczba 278 wyroków).

cen, występki celne i dewizowe oraz przemyt, które nasilały się zwłaszcza w okęgach granicznych, tj. Częstochowie i Piotrkowie⁶².

Omówię teraz wyniki badań zgromadzonego orzecznictwa, na które złożyło się w sumie 187 spraw. Jest to zapewne niewielka część wyroków faktycznie wydanych podczas okupacji. Liczba ta stanowi dwie trzecie liczby wyroków z 1940 r. Wydaje się, że w latach 1941–1942 obciążenie sądu specjalnego mogło jeszcze wzrosnąć, więc szacuję, że stanowi to między 10 a 20% całości orzecznictwa. Z 1939 r. zachowała się 1 sprawa, z 1940 r. – 37, z 1941 r. – 31, z 1942 r. – 48, z 1943 r. – 35, z 1944 r. – 32 i z 1945 r. – 3. Ogółem na ławie oskarżonych w tych sprawach znalazło się 311 osób: 249 mężczyzn (80%) i 62 kobiety (20%). Jeśli chodzi o ich profil zawodowy, to przeważnie byli to robotnicy (35%), rolnicy (8,5%) lub urzędnicy (7,5%). Większość z oskarżonych znajdowała się w grupie wiekowej 22–30 lat (31%), 31–40 lat (28%) oraz 41–50 lat (19%). Uwagę zwraca stosunkowo liczny udział młodocianych oskarżonych (14–17 lat) – 16 osób. Był możliwy ze względu na ocenę Sondergerichtu, że konkretny młodociany przez poziom swojego rozwoju duchowego i obyczajowego był w stanie rozeznac bezprawność czynu. Do przekonania takiego doszedł sąd, np. przyglądając się jednemu z oskarżonych podczas rozprawy głównej, w efekcie czego ów 17-latek został skazany na 5 miesięcy więzienia za pomocnictwo do występku celnego⁶³. Podobna argumentacja, wzbogacona uwagami dotyczącymi sposobu popełnienia czynu, znalazła się w wyroku wydanym względem prawie 15-letniego Polaka, który dokonał rabunku ulicznego, za co usłyszał karę 2 lat więzienia⁶⁴.

Wśród podsądnych zdecydowanie przeważali Polacy (261 osób – 83,9%), przed Żydami (37 osób – 11,9%), Niemcami (12 osób – 3,9%) oraz Ukraińcem (0,3%). Wśród Niemców znalazło się 8 folksdojczów i 4 reichsdojczów. Ponieważ w wyrokach nie odnotowywano wyznania i niezwykle rzadko odnotowywano fakt karalności bądź niekaralności oraz stan cywilny oskarżonych, danych tych nie uwzględniono w opracowaniu.

Spośród 311 oskarżonych wyrok skazujący usłyszało 291 (93,5%) i jest to dość wysoki poziom skazań. Byłby on zresztą jeszcze wyższy, gdyby nie wieloosobowa sprawa o kradzieże i paserstwa, w której na jedenaścioro podsądnych uniewinniono

⁶² APR, Gubernator Dystryktu Radomskiego – Wydział Sprawiedliwości, sygn. 206, Bericht der Abteilung Justiz beim Chef des Distrikts Radom – Geschäftsübersicht der Sondergerichte [Raport Wydziału Sprawiedliwości przy Szeffie Dystryktu Radom], b.d., k. 5; A. Wrzyszczy, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 188.

⁶³ Archiwum Państwowe w Częstochowie (APCz), Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 2105, Urteil in der Strafsache gegen Josef Lewicki und Jan Lewicki vom 1. September 1939 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Józefowi Lewickiemu i Janowi Lewickiemu z 1 IX 1939 r.], k. 11–13.

⁶⁴ BA, R 137 I/2340, Urteil in der Strafsache gegen Eugeniusz Latacz vom 15. Juli 1943 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Eugeniuszowi Lataczowi z 15 VII 1943], k. 46–47. W sprawie tej sądowy wymiar kary dokładnie odpowiadał wnioskowi prokuratorskiemu.

dziesięć, zaś główną oskarżoną skazano na 2,5 roku ciężkiego więzienia⁶⁵. Większość przypisanych czynów miała charakter kryminalny (60%), przed gospodarczym (24%) i politycznym (15%). Najczęściej przypisanym czynem była kradzież (62 przypadki), wojenne przestępstwo gospodarcze (29), paserstwo (23), nieuprawnione opuszczenie żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej (21), nielegalne przekroczenie granicy (13) oraz podbijanie cen (12). Większość przypisanych czynów była skierowana przeciwko mieniu (46%), gospodarce (23%) oraz porządkowi publicznemu (16%). Podstawą prawną skazania przeważnie był niemiecki Kodeks karny (65%), rozporządzenie o gospodarce wojennej z 4 września 1939 r. (9%) oraz trzecie rozporządzenie o ograniczeniu miejsc pobytu w GG z 15 października 1941 r. (8,5%). Rzadziej wykorzystywano pozostałe ustawodawstwo, np. rozporządzenie w celu zwalczania podbijania cen z 21 stycznia 1940 r., rozporządzenie o kształtowaniu cen z 12 kwietnia 1940 r., rozporządzenie w sprawie ochrony lasów i zwierzyny w GG z 13 kwietnia 1940 r. czy rozporządzenie dewizowe dla GG z 15 listopada 1939 r. Co ciekawe, w jednej sprawie powołano się na niemiecki Kodeks karny oraz rozporządzenie o prawie i postępowaniu karnym w sprawie przestępstw spożywczo-podatkowych, celnych i monopolowych (rozporządzenie karne celne) z 24 kwietnia 1940 r. w związku z polskim przedwojennym rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. o monopolu spirytusowym, opodatkowaniu kwasu octowego i drożdży oraz sprzedaży napojów alkoholowych. W sprawie tej folksdojcz został skazany na 3 miesiące więzienia za pomocnictwo do zarobkowego złamania monopolu (*Monopolbruch*)⁶⁶. W innej sprawie na podobnej zasadzie odwołano się do polskiego przedwojennego rozporządzenia Ministra Skarbu z dnia 31 stycznia 1931 r. w sprawie wykonania ustawy o monopolu zapalczonym⁶⁷.

Spośród osób skazanych karę więzienia orzeczono względem 155, ciężkiego więzienia – względem 83, samoistną karę grzywny – względem 1⁶⁸, zaś względem 10 osób zarządzono zatrzymanie w celu zabezpieczenia. Na karę śmierci skazano 40 osób, co daje współczynnik udziału kary głównej na poziomie 13,7%. Wśród ska-

⁶⁵ BA, R 137 I/2343, Urteil in der Strafsache gegen Marianna Jasko und Andere vom 25. März 1943 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Mariannie Jasko i innym z 25 III 1943 r.], k. 96–100.

⁶⁶ APCz, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 2708, Haftbefehl vom 15. Oktober 1942 [Nakaz aresztowania z 15 X 1942 r.], k. 5; Urteilsspruch vom 5. Februar 1943 [Sentencja wyroku z 5 II 1943 r.], k. 10.

⁶⁷ BA, R 137 I/2353, Urteil in der Strafsache gegen Stefan Jendrzejczyk vom 13. Januar 1944 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Stefanowi Jendrzejczykowi z 13 I 1944 r.], k. 64–65.

⁶⁸ Samoistnie orzeczono grzywnę w wysokości 500 zł (BA, R 137 I/ 2314, Urteil in der Strafsache gegen Antoni Kitlinski und Andere vom 20. Mai 1943 [Wyrok przeciwko Antoniemu Kitlińskiemu i innym z 20 V 1943 r.], k. 49–51, natomiast w ramach kary dodatkowej, w sprawach gospodarczych, sięgano po kwoty wyraźnie wyższe: 1000, 3000, 5000, 6000, a nawet 10 000 zł (np. BA, R 137 I/2324, Urteil in der Strafsache gegen Josef Kolman und Andere vom 23. Juni 1944 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Józefowi Kolmanowi i innym z 23 VI 1944 r.], k. 47–48.

zanych na karę śmierci znalazło się 21 Żydów, 18 Polaków i tylko jeden reichsdojcz. Karę śmierci wymierzano za nieuprawnione opuszczenie żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej (21), pomoc Żydom (6), morderstwo (4), kradzież (3), pomocnictwo do nieuprawnionego opuszczenia żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej (2), usiłowanie morderstwa (1), rabunek (1), usiłowanie kradzieży w warunkach recydywy (1), występki dewizowy (1). W przypadku nieuprawnionego opuszczenia żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej, pomocnictwa do niego lub pomocy Żydom kara śmierci była bezwzględnie oznaczona w stosownym akcie normatywnym. Podobnie rzecz się miała w przypadku morderstwa i jego usiłowania, choć w wyjątkowym przypadku sąd mógł orzec karę łagodniejszą. W przypadku pozostałych sprawców wymierzenie kary śmierci wynikało z dopuszczenia się kilku czynów zabronionych (np. sprawca występkę dewizowego dopuścił się też fałszerstwa dokumentu, wojennego przestępstwa gospodarczego oraz czynu polegającego na dokonaniu płatności Żydowi powyżej 500 zł⁶⁹) oraz uznania oskarżonych za szkodników narodowych, niebezpiecznych przestępców notorycznych lub przestępców gwałtownych. Były to tzw. nowe typy przestępców w prawie karnym III Rzeszy, które pod pewnymi warunkami dopuszczały orzeczenie kary śmierci. Za szkodnika narodowego sąd mógł uznać sprawcę, który dopuścił się plądrowania na terenach przyfrontowych (zagrożone karą śmierci), czynów przeciwko życiu, zdrowiu lub mieniu popełnionych w warunkach zaciemnienia lotniczego (ciężkie więzienie do 15 lat, dożywotnie ciężkie więzienie lub kara śmierci), przestępstw wysoce niebezpiecznych dla ogółu (np. podpaień), szkodzących sile oporu narodu niemieckiego (kara śmierci) oraz innych czynów, jeżeli sprawcy popełniali je, umyślnie wykorzystując nadzwyczajne warunki wojenne (kara ciężkiego więzienia do 15 lat, dożywotniego ciężkiego więzienia lub śmierci, jeżeli wymagało tego zdrowe odczucie narodu ze względu na szczególną naganność czynu). Jeśli chodzi o niebezpiecznego przestępcę notorycznego, dotyczący go przepis § 20a niemieckiego Kodeksu karnego należało zastosować, gdy nastąpiło dwukrotne skazanie prawomocnym wyrokiem na karę pozbawienia wolności, trzecie przestępstwo było zbrodnią lub przestępstwem umyślnym, a sąd „wedle oceny czynu” uznał oskarżonego za takiego przestępcę. Pierwotnie górną granicę odpowiedzialności podniesiono do 5 lat ciężkiego więzienia, a jeśli nowy czyn był zbrodnią – do 15. Uznanie za niebezpiecznego przestępcę notorycznego wiązało się też z obligatoryjnym orzeczeniem zatrzymania w celu zabezpieczenia. Zgodnie z nowelizacją z 1941 r. niebezpieczny przestępca notoryczny podlegał karze śmierci, jeżeli wymagały tego ochrona wspólnoty narodowej i potrzeba sprawiedliwego ukarania⁷⁰. Na podstawie rozporządzenia przeciwko przestępcom gwałtownym z 5 grudnia 1939

⁶⁹ BA, R 137 I/2297, Urteil in der Strafsache gegen Felix Mitschke und Andere vom 25. November 1943 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Felixowi Mitschke i innym z 25 XI 1943 r.], k. 2.

⁷⁰ K. Graczyk, *Sondergericht Kattowitz...*, s. 308.

r. zaostorzono kwalifikację przestępstwa rabunku oraz wszelkich zamachów (a także ucieczki) z bronią w rękę. Rozporządzenie posługiwało się terminem ciężkiego aktu przemocy z wykorzystaniem broni palnej, białej lub kolnej czy innego równie niebezpiecznego środka, za co przewidywało tylko karę śmierci⁷¹.

W praktyce Sądu Specjalnego w Częstochowie uznanie oskarżonego za szkodnika narodowego lub niebezpiecznego przestępcę notorycznego nie w każdym przypadku kończyło się orzeczeniem kary śmierci. Odstępstwo od niej stwierdziłem w przypadku 8 skazanych, którym wymierzono kary ciężkiego więzienia w wymiarze od roku do 5 lat. Sąd specjalny nie zgadzał się z każdym wnioskiem prokuratorskim zawartym w akcie oskarżenia, dotyczącym uznania za niebezpiecznego przestępcę notorycznego. Domagano się tego w stosunku do 44-letniego częstochowianina, ślusarza wielokrotnie kradnącego rowery. Sąd specjalny odmówił, powołując się na dotychczasową niekaralność sprawcy i orzekając karę 3 lat więzienia⁷². Natomiast jedyny zachowany przypadek uznania sprawcy przez Sondergericht za przestępcę gwałtownego wiązał się z wymierzeniem kary głównej⁷³.

Jeśli chodzi o przypadki skazania na karę śmierci za nieuprawnione opuszczenie żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej, rozpoznane przez Sondergericht na podstawie § 4 b trzeciego rozporządzenia o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z 15 października 1941 r.⁷⁴, to w żadnym z nich nie zachował się wyrok. Zachowały się natomiast innego rodzaju dokumenty, które poświadczają fakt ujęcia danego Żyda przez policję lub żandarmerię, osadzenia go w częstochowskim więzieniu, wydania nakazu aresztowania przez Sondergericht, przydzielenia obrońcy z urzędu oraz wyznaczenia terminu rozprawy. Na fakt zgodnego z planem przeprowadzenia rozprawy oraz wydania wyroku pośrednio wskazują jednak adnotacje w kartach więziennych, świadczące o orzeczeniu kary śmierci oraz jej wykonaniu. Prawidłowość taka wystąpiła w prawie wszystkich z ustalonych przypadków. Sprawy te znajdowały się na wokandzie sądowej w okresie od grudnia 1941 r. do lipca 1942 r.⁷⁵

⁷¹ Ibidem, s. 307.

⁷² BA, R 137 I/2339, Urteil in der Strafsache gegen Wladyslaw Kurasiewicz vom 4. Februar 1943 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Władysławowi Kurasiewiczowi z 4 II 1943 r.], k. 41–42.

⁷³ APCz, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 105, Urteilsspruch vom 18. April 1940 [Sentencja wyroku z 18 IV 1940 r.], k. 11.

⁷⁴ Dz.RGG, nr 99, s. 595. Przepis § 4 b stanowił w ust. 1, że Żydzi, którzy bez upoważnienia opuszczają wyznaczoną im dzielnicę, podlegają karze śmierci; tej samej karze podlegają osoby, które takim Żydom świadomie dają kryjówkę. Zgodnie natomiast z ust. 2 podżegacze i pomocnicy podlegali tej samej karze jak sprawca, czyn usiłowany miał być karany tak samo jak dokonany; w lżejszych wypadkach można było orzec ciężkie więzienie lub więzienie.

⁷⁵ Na podstawie akt więziennych w częstochowskim archiwum odnotowałem następujących Żydów skazanych za nieuprawnione opuszczenie żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej: David Szuchter (wyrok z 14 grudnia 1941 r., wykonany 12 lutego 1942 r.), Fajwel Cypler (wyrok z 15 grud-

Odrębnie należy potraktować przypadek Abrama Adolfa Sojki, Żyda urodzonego 29 grudnia 1895 r. w Żarkach w powiecie Radomsko. Dokumenty jego dotyczące odnalazłem w berlińskim archiwum. Był on głównym świadkiem oskarżenia poszukiwanym do sprawy prowadzonej przed częstochowskim Sondergerichtem przeciwko zarządcy powierniczemu Częstochowskiej Fabryki Papieru Richardowi Bradatschowi z Augsburga. Sojka został ujęty 18 czerwca 1943 r. u rodziny Bednarskich w Częstochowie przy ul. Wrocławskiej, u której ukrywał się od ucieczki z getta w lutym 1943 r. Osadzono go w Niemieckim Zakładzie Karnym w Częstochowie i miano wdrożyć przeciwko niemu postępowanie karne o czyn polegający na nieuprawnionym opuszczeniu żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej, zaś przeciwko małżeństwu Bednarskich o pomoc Żydowi⁷⁶. Z zarządzenia datowanego na koniec

nia 1941 r., wykonany 12 lutego 1942 r.), Liba Gelernt (wyrok z 15 grudnia 1941 r., wykonany 30 kwietnia 1942 r. o godz. 5), Rykla Lewartowska (wyrok z 5 marca 1942 r., wykonany 30 kwietnia 1942 r.), Sura Kuperberg (wyrok z 26 marca 1942 r., wykonany 30 kwietnia 1942 r. o godz. 5), Ida Rotman (data wyroku nieznaną, wyrok wykonano 30 kwietnia 1942 r.), Szmul Gelbald (wyrok z 7 maja 1942 r., wykonany 26 maja 1942 r. o godz. 18.05), Icek Michowski (wyrok z 7 maja 1942 r., wykonany 30 czerwca 1942 r.), Abraham Magier (wyrok z 28 maja 1942 r., wykonany 30 czerwca 1942 r.), Izaak Gliksman (wyrok z 28 maja 1942 r., wykonany 30 czerwca 1942 r.), Gerszon Silberszac (wyrok z 4 czerwca 1942 r., wykonany 30 czerwca 1942 r.), Golda Joskowicz (wyrok z 4 czerwca 1942 r., wykonany 30 czerwca 1942 r.), Szymon-Wolf Zajdler (wyrok z 4 czerwca 1942 r., wykonany 30 czerwca 1942 r.), Szyja Glazer (wyrok z 11 czerwca 1942 r., wykonany 20 lipca 1942 r.), Hanna Brin (wyrok z 11 czerwca 1942 r., wykonany 20 lipca 1942 r.), Lejbus Pakula (wyrok z 18 czerwca 1942 r., wykonany 20 lipca 1942 r.), Hendla Frydman (wyrok z 18 czerwca 1942 r., wykonany 20 lipca 1942 r.), Icek Lustiger (wyrok z 9 lipca 1942 r., wykonany 20 sierpnia 1942 r.), Zryl Ofman (wyrok z 16 lipca 1942 r., wykonany 20 sierpnia 1942 r.). Dokumenty dotyczące tych spraw znajdują się w APCz, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn.: 1454, 1470, 1482, 1528, 1668, 1672, 1686, 1727, 1728, 1729, 1781, 1790, 1807, 1818, 1820, 1905, 1906, 1907, 2100. Nieznaczenie skromniejsze zestawienie opublikował J. Pietrzykowski, *Cień swastyki nad Jasną Górą...*, s. 169.

⁷⁶ W zespole Niemieckiego Zakładu Karnego w Częstochowie znajdują się liczące dwa dokumenty akta więźnia Tadeusza Bednarskiego, zamieszkałego w Częstochowie przy ul. Wrocławskiej 43–47. W kwestionariuszu więziennym jego czyn opisano jako „polityczny”, zamieszczono wzmiankę o transporcie oraz datę 24 czerwca 1943 r. Natomiast w dokumencie dotyczącym przyjęcia do więzienia wyraźnie wskazano, że chodzi o *Beherbergung von Juden*, czyli udzielanie schronienia Żydom. Akta nie wyjaśniają, gdzie Bednarski został odtransportowany. Można przypuszczać, że w jego sprawie nie zadziałał sąd specjalny – wynika to zarówno z krótkiego upływu czasu między doprowadzeniem do więzienia (18 czerwca 1943 r.) a terminem zwolnienia – odtransportowania (24 czerwca 1943 r.), jak też brakiem dokumentów proweniencji sądowej. APCz, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 3208, Kwestionariusz więzienny, k. 1; Einlieferungsschein vom 18. Juni 1943 [Poświadczenie doprowadzenia z 18 VI 1943 r.], k. 3. Te same uwagi dotyczą akt więziennych Czesławy Bednarskiej (ibidem, sygn. 3207). Podobną prawidłowość (adnotacje na kwestionariuszu więziennym oraz opis czynu) widać w przypadku kilkunastu innych osób (ibidem, sygn. 3305, 3308). Według ustaleń Jana Pietrzykowskiego Bednarscy zostali wysłani do Auschwitz 18 czerwca 1943 r., stamtąd przywieziono ich ponownie do więzienia w Częstochowie, ponieważ mieli wskazać miejsce ukrycia przez Żydów kosztowności, ale pewnego dnia wyprowadzono ich z więzienia i odtąd zaginęli po nich wszelki ślad. J. Pietrzykowski, *Cień swastyki nad Jasną Górą...*

marca 1944 r. można się dowiedzieć, że zamierzone postępowanie przeciwko Sojce umorzono, ponieważ został on już wcześniej – wyrokiem z 5 kwietnia 1943 r. – skazany przez Sąd Specjalny w Częstochowie na karę śmierci (właśnie za nieuprawnione opuszczenie żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej)⁷⁷, wyrok nie został jeszcze wykonany, a Sojka znajdował się w więzieniu w Głogowie, gdzie przebywał także w styczniu 1945 r., kiedy gotowy był akt oskarżenia przeciwko Bradatschowi⁷⁸. Niewyjaśnione pozostaje, w jaki sposób po wydaniu wyroku na początku kwietnia 1943 r. Sojce udało się schronić w domu Bednarskich, gdzie w czerwcu 1943 r. ujęła go policja. Najistotniejszy pozostaje jednak fakt, że Sojce udało się przeżyć wojnę. Zmarł w 1980 r. w Brukseli⁷⁹.

Przykład Sojki jest wyjątkowy, jeśli nie jedyny. Jak zaznaczyłem wyżej, w przypadkach udokumentowanych w częstochowskich aktach więziennych, gdy żydowscy podsądni stawali przed Sondergerichtem, byli skazywani za nieuprawnione opuszczenie dzielnicy żydowskiej na karę śmierci i kara ta była wykonywana. Działo się tak mimo formalnie zagwarantowanego prawa do obrony – dokumenty potwierdzają przydzielanie w tych sprawach Żydom obrońcy z urzędu, gdy nie posiadali go z wyboru. W większości przypadków zapiski więzienne nie precyzowały, w jaki sposób kara główna została wykonana. Parokrotnie zauważyłem jednak odstępstwo od tej zasady, w związku z czym mogę stwierdzić, że była ona zazwyczaj wykonywana przez rozstrzelanie, które odbywało się na cmentarzu żydowskim w Częstochowie⁸⁰.

s. 186. Z syntetycznej notatki prasowej opublikowanej w lokalnej gazecie wynika, że Bednarscy zostali skazani na karę śmierci przez Sondergericht za pomoc Żydom w styczniu 1944 r. Z *Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 17 z 21 I 1944 r. Natomiast z odpisów zupełnych aktu zgonu udostępnionych autorowi przez Urząd Stanu Cywilnego w Częstochowie wynika, że małżonkowie Bednarscy zmarli 19 czerwca 1944 r. o godzinie 21. Data jednoczesnej śmierci rodzi przypuszczenie o wykonaniu egzekucji.

⁷⁷ Natomiast w notatce prasowej informującej o skazaniu na karę śmierci za przechowywanie Żydów małżeństwa Bednarskich wskazano, że wykryci Żydzi zostali skazani w czerwcu 1943 r. Z *Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 17 z 21 I 1944 r.

⁷⁸ BA, R 137 I/2265, T. 1 von 3, Schreiben des Kommandeurs der Sicherheitspolizei in Tschenstochau an den Leiter der Deutschen Staatsanwaltschaft in Tschenstochau betr. Abram Adolf Sojka vom 21. Juni 1943 [Pismo Dowódcy Policji Bezpieczeństwa w Częstochowie do Kierownika Niemieckiej Prokuratury w Częstochowie dot. Abrama Adolfa Sojki z 21 VI 1943 r.], k. 45; Verfügung vom 30. Juni 1943 [Zarządzenie z 30 VI 1943 r.], k. 47; Verfügung vom 30. März 1944 [Zarządzenie z 30 III 1944 r.], k. 134; Anklageschrift vom 19. Januar 1945 [Akt oskarżenia z 19 I 1945 r.], k. 151.

⁷⁹ <https://www.geni.com/people/Abram-Sojka/600000009432127822> [dostęp: 17.07.2022].

⁸⁰ APCz, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 1728, Schreiben des Leiter der Deutschen Staatsanwaltschaft in Tschenstochau an den Leiter der Deutschen Strafanstalt in Tschenstochau vom 30. Mai 1942 [Pismo Kierownika Niemieckiej Prokuratury w Częstochowie do Kierownika Niemieckiego Zakładu Karnego w Częstochowie z 30 V 1942 r.], k. 11; sygn. 2266, Schreiben des Leiter der Deutschen Strafanstalt in Tschenstochau an den Leiter der Deutschen Staatsanwaltschaft in Tschenstochau vom 13. Mai 1943 [Pismo Kierownika Niemieckiego Zakładu Karnego w Częstochowie do Kierownika Niemieckiej Prokuratury w Częstochowie z 13 V 1943 r.], k. 11.

W sposób ten wykonywano karę śmierci nie tylko na Żydach, ale także na Polakach, np. skazanych za rabunek⁸¹ i posiadanie broni⁸².

Związek z powyższymi czynami Żydów miały dwa kolejne typy czynów zabronionych: pomocnictwo do nieuprawnionego opuszczenia żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej oraz pomoc Żydom. Za pomocnictwo zostali skazani na karę śmierci Jan Kurdziel i Stanisław Kurdziel. Według zarzutu „w Żarkach 22 i 23 września 1942 r. wspólnie czynem świadomie wyświadczyli dwóm Żydówkom pomoc do popełnienia przestępstwa nieuprawnionego opuszczenia wyznaczonej im dzielnicy mieszkaniowej”, co zakwalifikowano na podstawie § 49 niemieckiego Kodeksu karnego (dotyczącego pomocnictwa) oraz § 4 b ust. 1 i 2 trzeciego rozporządzenia o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z 15 października 1941 r. (dotyczącego nieuprawnionego opuszczenia żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej). Karę śmierci wykonano 2 kwietnia 1943 r. o godz. 6⁸³.

W przypadku drugiego typu czynu zabronionego – pomocy Żydom – tylko na podstawie częstochowskich akt więziennych można stwierdzić, że nie wszystkie przypadki trafiały pod osąd Sondergerichtu. Część z podejrzanych została w poprawny sposób zarejestrowana w więzieniu – potwierdzają to wypełnione kwestionariusze oraz doniesienia o doprowadzeniu względnie prośby o przyjęcie do więzienia, jednak brak innych dokumentów uniemożliwia stwierdzenie, że osoby te trafiły przed oblicze niemieckiego sądu⁸⁴. W przypadku trzech osób zachowały się dokumenty dotyczące ich zwolnienia z 20 maja 1943 r., adresowane przez dowódcę Policji Bezpieczeństwa w Częstochowie do Niemieckiego Zakładu Karnego⁸⁵. W in-

⁸¹ APCz, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 2886, Kwestionariusz więzienny, k. 1.

⁸² Ibidem, sygn. 2880, Kwestionariusz więzienny, k. 1.

⁸³ APCz, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 2349, Kwestionariusz więźnia, k. 1; Haftbefehl vom 22. Oktober 1942 [Nakaz aresztowania z 22 X 1942 r.], k. 8; Schreiben des Leiters der Deutschen Staatsanwaltschaft in Tschenstochau an die Deutsche Strafanstalt in Tschenstochau vom 10. Dezember 1942 [Pismo Kierownika Niemieckiej Prokuratury w Częstochowie do Niemieckiego Zakładu Karnego w Częstochowie z 10 XII 1942 r.], k. 10. Analogiczne dokumenty dotyczące Stanisława Kurdziela znajdują się pod sygn. 2348. W archiwum zachowało się jeszcze kilka dokumentów dotyczących sprawy policjanta Antoniego Nabałka, który odpłatnie wyprowadzał Żydwów z getta w Częstochowie, co kwalifikowano jako przekupstwo oraz pomoc do nieuprawnionego opuszczenia żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej. Nie pozwalają one jednak stwierdzić, czy sporządzono akt oskarżenia ani czy sprawa była rozpoznawana przez Sondergericht (APCz, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 2372).

⁸⁴ Dotyczy to np. spraw o sygn. 2371, 2372, 2575 z zespołu Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie w Archiwum Państwowym w Częstochowie.

⁸⁵ APCz, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 2990, Entlassungsschein vom 20. Mai 1943 [Zaświadczenie o zwolnieniu z 20 V 1943 r.], k. 4; sygn. 2991, Entlassungsschein vom 20. Mai 1943 [Zaświadczenie o zwolnieniu z 20 V 1943 r.], k. 4; sygn. 2992, Entlassungsschein vom 20. Mai 1943 [Zaświadczenie o zwolnieniu z 20 V 1943 r.], k. 4.

nym przypadku nie doszło do rozprawy przed Sondergerichtem, choć jej termin był wyznaczony, ze względu na śmierć Polki oskarżonej o udzielenie schronienia sześciu Żydom na początku 1943 r. w Radomsku⁸⁶.

W zachowanym materiale źródłowym udokumentowano trzy sprawy dotyczące sześciu osób, w których wyroki skazujące na karę śmierci za pomoc Żydom wydał Sondergericht Tschenschostochau. W październiku 1943 r. spotkało to folksdojczkę Natalię Abram (Abramowicz) oraz Weronikę Kalek z Radomska za pomoc i schronienie udzielone zaprzyjaźnionej rodzinie żydowskiej od stycznia do maja 1943 r. Abram zamieniono w drodze łaski karę na 5 lat ciężkiego więzienia. Udało jej się przeżyć wojnę, natomiast dalszy los Kalek pozostaje nieznan (co do jej osoby zapowiedziano osobną decyzję w przedmiocie ewentualnego skorzystania z prawa łaski, jednak nie zachowała się ona w aktach)⁸⁷. W czerwcu 1944 r. Sondergericht rozpatrywał sprawę Stanisława Widery, Walentego Kępy oraz Karoliny Owczarek, którzy ukrywali Żydów od stycznia do sierpnia 1943 r. Obu mężczyznom w drodze łaski zamieniono karę śmierci na rok więzienia, natomiast Owczarek została ścięta gilotyną 2 listopada 1944 r. we Wrocławiu⁸⁸. W lipcu 1944 r. skazana została Helena Przygodzka, która przyjęła Żydów w swoim częstochowskim domu i poczęstowała herbata, ci jednak przy nadarzającej się okazji pobili ją do utraty przytomności, zabrali kilka przedmiotów i uciekli. W jej przypadku kara śmierci została zamieniona na rok więzienia⁸⁹.

⁸⁶ APCz, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, Anklageschrift vom 12. Juli 1943 [Akt oskarżenia z 12 VII 1943 r.], k. 5; Pismo do rodziny Sygizman w Radomsku z 3 VIII 1943 r., k. 9.

⁸⁷ BA, R 137 I/2349, Urteil in der Strafsache gegen Natalia Abram und Veronika Kalek vom 21. Oktober 1943 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Natalii Abram i Weronice Kalek z 21 X 1943 r.], k. 2–3; Gnadenakt vom 10. Februar 1944 [Akt łaski z 10 II 1944 r.], k. 4; T. Gonet, *Kalek Weronika, Abram (Abramowicz) Natalia* [w:] A. Namysło, G. Berendt (red.), *Rejestr faktów represji na obywatelach polskich za pomoc ludności żydowskiej w okresie II wojny światowej*, Warszawa 2014, s. 73–74; <https://collections.arslsen-archives.org/de/search/person/78863973?s=Abramowicz%20Natalia-&t=222915&p=1> [dostęp: 18.07.2022 r.].

⁸⁸ BA, R 137 I/2348, Urteil in der Strafsache gegen Stanislaw Widera und Andere vom 1. Juni 1944 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Stanisławowi Widerze i innym z 1 VI 1944 r.], k. 73–75; Schreiben der Hauptabteilung Justiz an die Ausweichstelle der Justizbehörden des Generalgouvernements in Görlitz vom 13. Oktober 1944 [Pismo Głównego Wydziału Sprawiedliwości do Placówki Zapasowej Organów Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w Zgorzelcu z 13 X 1944 r.], k. 82; Schreiben des Oberstaatsanwalts in Breslau an Vollstreckungsprotokoll vom 2. November 1944 [Protokół egzekucji z 2 XI 1944 r.], k. 87. W protokole egzekucji wskazano błędną datę wydania wyroku (1 lipca 1944 r., zamiast 1 czerwca 1944 r.).

⁸⁹ BA, R 137 I/2317, Urteil in der Strafsache gegen Helena Przygodzka vom 20. Juli 1944 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Helenie Przygodzkiej z 20 VII 1944 r.], k. 15–16; Schreiben der Hauptabteilung Justiz an die Ausweichstelle der Justizbehörden des Generalgouvernements in Görlitz vom 17. November 1944 [Pismo Głównego Wydziału Sprawiedliwości do Placówki Zapasowej Organów Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w Zgorzelcu z 17 XI 1944 r.], k. 19.

W przypadku innych podsądnych mimo względnie dobrego stanu zachowania źródeł pozostają pytania, na które trudno jednoznacznie odpowiedzieć. Na przykład robotnik z Radomska Tomasz Broszkiewicz został wraz ze swoją żoną Julią zatrzymany przez żandarma w związku z „przechowaniem Żydów” i osadzony w więzieniu w Radomsku pod koniec czerwca 1943 r. W nocy z 7 na 8 sierpnia 1943 r. nieznanymi „bandyci” uwolnili kilku więźniów, w tym Julię Broszkiewicz, toteż wezwanie na rozprawę przed Sondergericht Tschenschostochau wyznaczoną na 19 sierpnia 1943 r. doręczono tylko Tomaszowi Broszkiewiczowi, którego przetransportowano do więzienia częstochowskiego. Ostatnim dokumentem zachowanym w aktach więziennych jest prośba o zwolnienie Broszkiewicza z aresztu z 5 listopada 1943 r. podpisana przez kierownika Niemieckiej Prokuratury w Częstochowie⁹⁰. Jest więc możliwe, że został on przez Sondergericht uniewinniony i dlatego go zwolniono⁹¹. Przypuszczenie to uprawdopodobnia obwieszczenie z 29 grudnia 1944 r., informujące o skazaniu na karę śmierci przez Sąd Doraźny Dowódcy Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w dystrykcie Radom 29 mężczyzn, w tym Tomasza Broszkiewicza, za przynależność do bandy komunistycznej i udział w zbrojnych napadach oraz wykonaniu wyroku na 20 z nich (w tym na Broszkiewiczu)⁹².

Warto jeszcze zasygnalizować, że w związku z likwidacją getta, poza wyżej wymienionym sprawami, miało miejsce kilka innych czynów – gdy sprawcy chcieli wzbogacić się na mieniu pozostawionym przez wysiedlonych Żydów w getcie. Z mocy prawa mienie to zostało zajęte. Za jego kradzież Sondergericht wyrokiem skazał np. 23-letniego Polaka na karę 3 miesięcy więzienia⁹³. Za podobnego rodzaju

⁹⁰ APCz, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 3303, Kwestionariusz, k. 1; Schreiben des Kreisgefängnisses Radomsko an die Verwaltung des Gerichtsgefängnisses in Tschenschostochau vom 16. August 1943 [Pismo Więzienia Powiatowego w Radomsku do Zarządu Więzienia Sądowego w Częstochowie z 16 VIII 1943 r.], k. 5; Schreiben des Leiters der Deutschen Staatsanwaltschaft in Tschenschostochau an die Deutsche Strafanstalt in Tschenschostochau vom 5. November 1943 [Pismo Kierownika Niemieckiej Prokuratury do Niemieckiego Zakładu Karnego w Częstochowie z 5 XI 1943 r.], k. 9; Oddziałowe Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Łodzi, IPN Ld 3/8, Księga aresztu więzienia w Radomsku, s. 350–351.

⁹¹ Z drugiej strony w aktach więziennych dotyczących Polaka oskarżonego o napady (z adnotacji nie wynika, czy został wydany wyrok) znalazł się „Entlassungsschein”, czyli zaświadczenie o zwolnieniu z 13 kwietnia 1943 r. wystawione przez Policję Bezpieczeństwa – Komisarjat Kryminalny w Częstochowie, a mimo to na kwestionariuszu więziennym odnotowano „rozstrzelany” i datę: 13 kwietnia 1943 r. APCz, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 2912, Kwestionariusz więzienny, k. 1; Entlassungsschein vom 13. April 1943 [Zaświadczenie o zwolnieniu z 13 IV 1943 r.].

⁹² AIPN, GK 141/40, t. 17, Bekanntmachung vom 29. Dezember 1944 [Obwieszczenie z 29 XII 1944 r.], bp.

⁹³ APCz, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 2749, Schreiben des Leiters der Deutschen Staatsanwaltschaft in Tschenschostochau an die Deutsche Strafanstalt in Tschenschostochau vom 16. April 1943 [Pismo Kierownika Niemieckiej Prokuratury w Częstochowie do Niemieckiego Zakładu Karnego w Częstochowie z 16 IV 1943 r.], k. 7.

czyny, opisane jako „plądrowanie”, wymierzano w prokuratorskich nakazach karnych kary 6 miesięcy więzienia⁹⁴.

Spośród czynów nietypowych osądzonych przez Sondergericht zwraca uwagę opór w związku z uszkodzeniem ciała, gdy rolnik z powiatu Radomsko nie podporządkował się wezwaniu sołtysa do dostarczenia furmanki celem odwiezienia kontyngentu ziemniaków (kara roku więzienia)⁹⁵, oraz bigamia, której dopuścił się 38-letni Polak (kara roku ciężkiego więzienia)⁹⁶.

Wojenne przestępstwa gospodarcze rozpatrywane przez Sondergericht były kwalifikowane na podstawie rozporządzenia o gospodarce wojennej z 4 września 1939 r. i przybierały postać pokątnego handlu lub nielegalnego uboju, częstokroć w związku z podbijaniem cen. W jednej sprawie skazano dwie osoby za wojenne przestępstwo gospodarcze i dwie kolejne za pomocnictwo do niego: 67-letni częstochowianin w piwnicy swojego domu przy pomocy motoru elektrycznego założył młyn, który działał około pół roku. W młynie tym nielegalnie mielił żyto trzy do czterech razy w tygodniu dla obcych osób, za co pobierał odpowiednią stawkę od kilograma. W zastępstwie interesem zajmował się jego syn, również skazany. Główni sprawcy zostali skazani na 1,5 roku ciężkiego więzienia oraz grzywnę w wysokości 10 000 zł, natomiast pomocnicy na kary od 6 miesięcy więzienia i 1000 zł grzywny oraz 2 miesięcy więzienia i 200 zł grzywny⁹⁷. W innej sprawie skazano 29-letnią Polkę z Radomska za regularne dokonywanie nielegalnych ubojów w okresie od maja 1940 r. do stycznia 1941 r. i pokątną sprzedaż uzyskanego w ten sposób mięsa. Sąd stwierdził, że swoim działaniem ukryła ona produkty, które były niezbędne do życia ludności, a ze względu na zakres działalności zagroziła pokryciu tego zapotrzebowania. W stwierdzeniu tym zawarto ustawowe znamiona czynu opisanego w § 1 ust. 1 rozporządzenia o gospodarce wojennej. Choć przepis ten umożliwiał nawet orzeczenie kary śmierci, w niniejszej sprawie wymierzono karę 2 lat ciężkiego więzienia⁹⁸. Ogółem na 24 osoby skazane za wojenne przestępstwo gospodarcze karę więzienia usłyszało 9 (w wysokości od 4 miesięcy do 1,5 roku), zaś ciężkiego więzienia – 15 (w wysokości od 1 roku do 3 lat). Kary te oceniam jako dość łagodne.

⁹⁴ APCz, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 2793, Kwestionariusz więzienny, k. 1; sygn. 2801, Kwestionariusz więzienny, k. 1.

⁹⁵ APCz, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 2099, Urteil in der Strafsache gegen Tadeusz Zborowski vom 21. Juli 1942 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Tadeuszowi Zborowskiemu z 21 VII 1942 r.], k. 14–16. Sprawę rozpoznawał Sondergericht jednoosobowo.

⁹⁶ BA, R 137 I/2298, Urteilsspruch vom 21. April 1944 [Sentencja wyroku z 21 IV 1944 r.], bp.

⁹⁷ BA, R 137 I/2324, Urteil in der Strafsache gegen Josef Kolman und Andere vom 23. Juni 1944 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Józefowi Kolmanowi i innym z 23 VI 1944 r.], k. 47–48.

⁹⁸ APCz, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 1458, Urteil in der Strafsache gegen Marianna Zobkowa vom 13. November 1941 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Mariannie Zobkowej z 13 XI 1941 r.], k. 14–17.

Niewątpliwie w swojej działalności Sondergericht Tschenstochau wykorzystywał nakazy karne. Trudno jest oszacować ich liczbę. Jeśli obrać za punkt odniesienia wykazane w sprawozdaniu za 1940 r. 273 sądowe nakazy karne⁹⁹, to w sumie mogło ich być nawet 1500. W zachowanym materiale źródłowym jest ich jedynie 28 względem 28 osób. Wszystkie były wydawane jednoosobowo, przez Jägera, Woytego lub Lainera w latach 1940–1942. W badanej próbie wyraźnie częściej wydawano nakazy karne w stosunku do czynów o charakterze politycznym (57%) niż kryminalnym (21,5%) czy gospodarczym (21,5%). Wśród czynów politycznych najczęściej chodziło o nienoszenie opaski z gwiazdą Dawida, nielegalne przekroczenie granicy oraz opór przeciwko władzy, ale ukarano w ten sposób również np. za noszenie przedwojennej czapki uczniowskiej (elementu polskiego umundurowania zakazanego w GG)¹⁰⁰. Z czynów kryminalnych wydawano nakazy karne w związku z kradzieżami, kłusownictwem i poplecznictwem, natomiast z gospodarczych – z powodu pokątnego handlu, pomocnictwa do pokątnego handlu, nielegalnego uboju oraz występku dewizowego. Ukazanie pokątnego handlu i nielegalnego uboju na drodze nakazu karnego zamiast wyroku wynikało z niewielkiej ilości lub wartości towaru (gdy np. chodziło o jednorazowy ubój domowy)¹⁰¹, który nie pozwalał na zakwalifikowanie z rozporządzenia o gospodarce wojennej – zamiast niego w podstawie prawnej znajdowało się rozporządzenie o kształtowaniu cen z 12 kwietnia 1940 r.¹⁰² Najczęściej orzekaną karą więzienia była ta w wymiarze 3 miesięcy (35%), nieco rzadziej wymierzano miesiąc więzienia (21,5%), natomiast w jednej sprawie zamiast więzienia orzeczono 100 zł grzywny. Żaden z zachowanych nakazów karnych pod względem wymiaru kary nawet nie był zbliżony do granicy ustawowej przewidzianej dla tej formy ukarania (rok więzienia).

Nie wiadomo, w jakiej skali orzeczenia Sądu Specjalnego w Częstochowie były wrzucane na drodze wznowienia postępowania. Nie zachowały się dokumenty to potwierdzające. Mogę jedynie odnotować, że w sprawie o wymuszenie, w której 30 kwietnia 1941 r. wydano wyrok skazujący 6 osób, sąd specjalny postanowieniem odrzucił wnioski o wznowienie z 26 maja 1941 r. ze względu na wniesienie go w nieprzepisanej prawem formie¹⁰³. Z kolei w sprawie, w której razem oskarżono

⁹⁹ APR, Gubernator Dystryktu Radomskiego – Wydział Sprawiedliwości, sygn. 206, Anlage 7 zum Bericht der Abteilung Justiz beim Chef des Distrikts Radom – Geschäftsübersicht der Sondergerichte [Załącznik 7 do Raportu Wydziału Sprawiedliwości przy Szeffie Dystryktu Radom], b.d., k. 16.

¹⁰⁰ Pisał o tym również J. Pietrzykowski, *Cień swastyki nad Jasną Górą...*, s. 127; idem, *Hitlerowcy w powiecie częstochowskim...*, s. 68.

¹⁰¹ APCz, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 3697, Strafbefehl vom 5. August 1941 [Nakaz karny z 5 VIII 1941 r.], k. 11–12.

¹⁰² Na przykład APCz, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 1007, Strafbefehl vom 4. Juli 1941 [Nakaz karny z 4 VII 1941 r.], k. 10.

¹⁰³ APCz, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 886, Beschluss vom 5. Juli 1941 [Pozostanowienie z 5 VII 1941 r.], k. 18.

folksdojczów i Polaków o wojenne przestępstwo gospodarcze, 19 czerwca 1941 r. zapadł wyrok – wymierzono niskie kary do roku więzienia. Wniosek o wznowienie postępowania 7 lutego 1942 r. złożył jeden ze skazanych folksdojczów, a później (23 lutego 1942 r.) również jego adwokat, Josef Joachimski z Gliwic. Oba wnioski zostały postanowieniem odrzucone przez Sondergericht jako niedopuszczalne, ponieważ przedstawione nowe fakty nie mogły podważyć dotychczasowych ustaleń faktycznych. Skazanie w sprawie nastąpiło bowiem w związku z mąką dostarczoną przez skazanego. We wniosku o wznowienie powtórzono twierdzenie wygłoszone podczas rozprawy głównej, że nie chodziło tutaj o niedozwolone dostawy – pokątny handel, tylko dostawy wyrównawcze w związku z wcześniejszymi niedoborami. Nowym twierdzeniem było przeprowadzenie owych dostaw wyrównawczych na polecenie Urzędu Żywności (Ernährungsamt). Sondergericht ocenił, że kwestia ta jest bez znaczenia, gdyż w wyroku wyraźnie ustalono, że dostawy nie miały charakteru wyrównawczego, lecz były zupełnie nowe i do tego po cenach nadmiernych¹⁰⁴.

Niewiele lepiej wygląda sprawa ze sprzeciwem nadzwyczajnym – zachował się jego egzemplarz w jednej sprawie. Sprzeciw nadzwyczajny, datowany na 15 stycznia 1942 r., kierownik Głównego Wydziału Sprawiedliwości wniósł od wyroku Sondergericht Tschenstochau w sprawie przeciwko Żydowi Zachariasowi Goldbergowi, ustalając jednocześnie, że sprawa od nowa będzie rozpoznana przez Sąd Specjalny w Radomiu. Z uzasadnienia sprzeciwu wynika, że wyrok dotyczył przypadku, gdy Goldberg zamiast innego Żyda włączył się do grupy wychodzącej z getta do pracy w ogrodach miejskich w Częstochowie, a w drodze powrotnej odłączył się i udał do pewnego domu, aby zebrać o chleb. Sondergericht uniewinnił go, ponieważ nie mógł dopatrzeć się nieuprawnionego opuszczenia żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej ani w tym, że z własnej inicjatywy przyłączył się do oddziału robotniczego, ani w tym, że tymczasowo się od niego odłączył. W ocenie Willego w obu punktach wnioskowanie Sondergerichtu rodziło wątpliwości. Zwrócił on uwagę, że za uprawnionego do opuszczenia getta można uważać tylko tego pracownika, który został wyznaczony do oddziału robotniczego, a więc Żyda nadającego się do danej pracy i co do którego zatrudnienia poza gettem nie ma przeciwwskazań zdrowotnych. Dopuszczenie możliwości zastępstwa uważał za sprzeczne z celem trzeciego rozporządzenia o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z 15 października 1941 r., a zachowanie Żyda, który samowolnie wmieszał się do grupy wychodzącej do pracy poza getto – za wypełnienie znamion opisanych w § 4b rozporządzenia. Podobnie należało potraktować sytuację, gdy Żyd odłącza się od grupy poza gettem – u podstawy zorganizowania takiej kolumny żydowskich pracowników leżały bowiem te

¹⁰⁴ APCz, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 3518, Urteil in der Strafsache gegen Josef Kropatsch und Andere vom 19. Juni 1941 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Josefowi Kropatschowi i innym z 19 VI 1941 r.], k. 7-15; Beschluss vom 6. Mai 1942 [Postanowienie z 6 V 1942 r.], k. 19-20.

same przyczyny, co w przypadku utworzenia getta. Zamkniętą grupę żydowskich robotników na czas jej pobytu poza gettem należało uważać za jego rozszerzenie – „zabierała ona jak gdyby getto ze sobą”. Dalej Wille zauważył, że ze strony Żyda samowolnie opuszczającego grupę robotniczą grozi to samo niebezpieczeństwo, co ze strony Żyda w nieuprawniony sposób opuszczającego getto. W konkluzji napisano, że ukaranie go tą samą karą odpowiada „zdrowemu odczuciu narodowemu” oraz myśli przewodniej przepisu § 4b trzeciego rozporządzenia o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z 15 października 1941 r.¹⁰⁵ Najprawdopodobniej wykładnia rozporządzenia zaprezentowana w zaskarżonym wyroku Sondergerichtu korespondowała z zastrzeżeniami wygłoszonymi podczas posiedzenia rządu GG 16 grudnia 1941 r., że w ocenie sędziów z dystryktu radomskiego przepisy nie zostały sformułowane ściśle i dotyczą tylko „żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej”¹⁰⁶. Niestety nie wiadomo, jak orzekł w tej sprawie Sondergericht Radom.

Jeśli chodzi o technalia, to wydawane przez Sondergericht wyroki wraz z uzasadnieniem zazwyczaj były syntetyczne i zwarte. Ich objętość wynosiła od dwóch do szesnastu stron. Przeciętny wyrok częstochowskiego sądu specjalnego zajmował cztery strony maszynopisu.

Sondergericht w prasie okupacyjnej

Informacje dotyczące działalności Sądu Specjalnego były publikowane głównie w polskojęzycznej prasie lokalnej – wydaniach „Gońca Częstochowskiego”, przemianowanego następnie na „Kuriera Częstochowskiego”¹⁰⁷. Kilka znalazłem również w „Nowym Głosie Lubelskim” oraz „Gońcu Krakowskim”, a także niemieckojęzycznym „Kraakauer Zeitung”.

W 1939 r. w „Gońcu Częstochowskim” i „Kurierze Częstochowskim” znalazłem 13 syntetycznych, kilkudziesięciu notatek informujących o konkretnych wyrokach. Większość z nich była pisana po polsku, niektóre jednak publikowano w języku niemieckim. Opis obejmował datę wydania orzeczenia, dane oskarżonego, rodzaj czynu zabronionego, czasem także sposób działania sprawcy, choć niekiedy pomijano niektóre z tych elementów¹⁰⁸. Przyjmowano też bardziej relacyjną formę opisu, w ramach której w kilkunastowersowej kolumnie (*Z miasta i okolicy, Z Sądu Specjalnego w Częstochowie*) relacjonowano konkretny dzień w pracy sądu i omawiano po kolei

¹⁰⁵ APŁ, Sąd Specjalny w Piotrkowie, sygn. 4, Ausserordentlicher Einspruch vom 15. Januar 1942 [Sprzeciw nadzwyczajny z 15 I 1942 r.], k. 203–204.

¹⁰⁶ K. Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004, s. 118.

¹⁰⁷ J. Pietrzykowski, *Hitlerowcy w Częstochowie...*, s. 34–35.

¹⁰⁸ *Przykładne ukaranie kupca za lichwę*, „Goniec Częstochowski”, nr 3 z 20 IX 1939 r.; *Z czynności tutejszego sądu*, „Goniec Częstochowski” nr 13 z 8 X 1939 r.; *Przykładne ukaranie za pobieranie wysokich cen*, „Goniec Częstochowski” nr 19 z 15 X 1939 r.

rozstrzygnięte sprawy, podając dane skazanych, przypisane czyny oraz wymierzone kary¹⁰⁹. Zdarzało się i tak, że w sąsiednich numerach gazety prezentowano te same notatki prasowe – najpierw po polsku, następnie po niemiecku¹¹⁰. Gdy konkretna sprawa wydawała się redakcji interesująca, czytelnicy otrzymywali jej szczegółowy opis. Za taką uznano przypadek wymuszenia na polskim lekarzu, który powrócił z tułaczki wojennej do Częstochowy. Udało się do niego dwóch mężczyzn, którzy postraszyli go złożonym na niemieckiej policji anonimowym donosem, na podstawie którego miano jego lub jego dziecko rozstrzelać, podpalić mieszkanie i zniszczyć pozostały dobytek. Tragedii mogło zapobiec przekazanie pewnej sumy pieniędzy, którą miał dostać skorumpowany niemiecki policjant – referent sprawy. Lekarz zgodził się, a do przekazania pieniędzy miało dojść na drugi dzień. W międzyczasie jednak zwierzył się ze swego położenia pewnemu niemieckiemu oficerowi, który od razu dopatrzył się przestępstwa wymuszenia i podjął stosowne kroki. Obaj mężczyźni zostali zgodnie z wnioskiem prokuratorskim skazani odpowiednio na karę 12 i 8 lat ciężkiego więzienia, a w mowie prokuratorskiej zwrócono uwagę na prostackie i bezczelne działanie oskarżonych oraz „opowiadanie okropnych bajek o niemieckiej policji państwowej”¹¹¹.

W 1939 r. tylko w jednej krótkiej notatce prasowej poinformowano o zastosowaniu przez sąd kary śmierci oraz jej wykonaniu – wobec dwóch Polaków z Bystrzanowic pod Częstochową za nielegalne posiadanie broni. Nie sprecyzowano, jaki konkretnie sąd wydał wyrok, jednak ze względu na rodzaj czynu mógł to być wyrok sądu specjalnego albo policyjnego sądu doraźnego¹¹². Przy tej okazji przestrzegano czytelników, że należy oddać wszelką broń palną i sprzęt wojenny, a przestępcy posługujący się bronią i przemocą podlegają karze śmierci. Stanowiło to ewidentne nawiązanie do obowiązującego na obszarze GG niemieckiego prawa karnego, w szczególności rozporządzenia przeciwko przestępcom gwałtownym z 5 grudnia 1939 r.¹¹³

W 1940 r. pierwsza informacja dotycząca działalności częstochowskiego Sondergerichtu pojawiła się dopiero na początku marca. Okazją było wydanie wyroku

¹⁰⁹ *Kradzież na Jasnej Górze. Sąd w Częstochowie surowo ukarał przestępców*, „Goniec Częstochowski” nr 24 z 21 X 1939 r.; *Z Sądu Specjalnego w Częstochowie*, „Kurier Częstochowski” nr 42 z 12 XI 1939 r.; *Vom Sondergericht in Tschenschostochau*, „Kurier Częstochowski” nr 44 z 15 XI 1939 r.; *Z działalności Sądu Specjalnego w Częstochowie*, „Kurier Częstochowski” nr 55 z 28 XI 1939 r.; *Z działalności Sądu Specjalnego w Częstochowie*, „Kurier Częstochowski” nr 60 z 3 XII 1939 r.; *Z działalności Sądu Specjalnego w Częstochowie*, „Kurier Częstochowski” nr 72 z 19 XII 1939 r.

¹¹⁰ *Z Sądu Specjalnego w Częstochowie*, „Kurier Częstochowski” nr 48 z 19 XI 1939 r.; *Vom Sondergericht in Tschenschostochau*, „Kurier Częstochowski”, nr 49 z 21 XI 1939 r.

¹¹¹ *Vom Sondergericht Tschenschostochau. Epresser, Diebe und Betrüger abgeurteilt*, „Goniec Częstochowski” nr 32 z 31 X 1939 r.

¹¹² A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 63–64.

¹¹³ *Dwa wyroki śmierci*, „Kurier Częstochowski” nr 79 z 29 XII 1939 r.

na trzyosobową grupę mężczyzn dopuszczających się włamań do apteki i mieszkań prywatnych. W procesie orzeczono karę śmierci, 8 i 6 lat ciężkiego więzienia oraz utratę prawa obywatelskich. Na karę śmierci skazano sprawcę, który przy zatrzymaniu bronił się łomem żelaznym, co zakwalifikowano na podstawie rozporządzenia przeciwko przestępcom gwałtownym z 5 grudnia 1939 r.¹¹⁴ Już w kolejnym wydaniu gazety przestrzegano przed popełnianiem oszustw na szkodę Rzeszy poprzez nadużycia przy otrzymywaniu zasiłków z urzędu pracy, np. poprzez niemeldowanie o podjęciu pracy w celu dalszego pobierania zasiłku. Sąd specjalny przewidywał w takich sytuacjach areszt lub karę więzienia¹¹⁵. W marcu relacjonowano jeszcze rozprawy sądu specjalnego w sprawach przeciwko kilku wielokrotnie karanym Polakom, sprawcom kradzieży i włamań. Jeden z nich po nieudanym włamaniu został zatrzymany przez polskiego policjanta, stawiał opór i zranił policjanta sztchetą. Został za to skazany na karę śmierci, natomiast pozostali oskarżeni usłyszeli kary kilku lat więzienia¹¹⁶. W kwietniu znalazła się notka o skazaniu za podbijanie cen na rok więzienia¹¹⁷, dwujęzyczna informacja o wykonaniu wymierzonej wcześniej przez Sondergericht kary śmierci wobec sprawcy włamań, który posługiwał się łomem¹¹⁸, notka o surowych karach wobec lichwiarzy i pokątnych handlarzy¹¹⁹, o skazaniu za pokątny handel¹²⁰ oraz o oszuście uznany za szkodnika narodowego (w nomenklaturze gazety: szkodnika społecznego), skazanym na 5 lat ciężkiego więzienia¹²¹.

W maju 1940 r. ukazały się jedynie cztery teksty odnoszące się do Sondergerichtu. Informowano o straceniu dwóch niebezpiecznych przestępców notorycznych, skazanych w połowie marca¹²², o ukaraniu włamywacza za kradzież, groźby i stawianie oporu na 4 lata ciężkiego więzienia oraz innych sprawach rozpoznanych tego samego dnia¹²³, skazaniu na śmierć za morderstwo żony¹²⁴ oraz na karę więzienia za wymuszanie, stawianie oporu władzy oraz znieważenie polskich policjantów¹²⁵. W ostatnim tekście starano się podkreślić, że polscy urzędnicy mają oparcie u niemieckich władz, natomiast tekst donoszący o skazaniu żonobójcy miał formę ar-

¹¹⁴ Sąd specjalny w Częstochowie wydał wyrok śmierci, „Kurier Częstochowski” nr 50 z 2 III 1940 r.

¹¹⁵ Oszustwa na szkodę Rzeszy niemieckiej, „Kurier Częstochowski” nr 51 z 3 III 1940 r.

¹¹⁶ Dwa wyroki śmierci wydał sąd specjalny w Częstochowie, „Kurier Częstochowski” nr 63 z 18 III 1940 r.

¹¹⁷ Skazany za paskarstwo, „Kurier Częstochowski” nr 74 z 1 IV 1940 r.

¹¹⁸ Verbrecher zum Tode verurteilt, „Kurier Częstochowski” nr 76 z 4 IV 1940 r.; Wyrok sądu specjalnego w Częstochowie, „Kurier Częstochowski” nr 76 z 4 IV 1940 r.

¹¹⁹ Ostre kary dla lichwiarzy i pokątnych handlarzy, „Kurier Częstochowski” nr 93 z 23 IV 1940 r.

¹²⁰ Rok i siedem miesięcy więzienia za handel pokątny, „Kurier Częstochowski” nr 94 z 24 IV 1940 r.

¹²¹ Szkodnik społeczny ukarany więzieniem, „Kurier Częstochowski” nr 98 z 28 IV 1940 r.

¹²² Stracenie dwóch notorycznych przestępców, „Kurier Częstochowski” nr 100 z 1/2 V 1940 r.

¹²³ Notoryczny włamywacz ciężko ukarany, „Kurier Częstochowski” nr 103 z 7 V 1940 r.

¹²⁴ Morderca swej żony skazany na śmierć. Żonę zabił duszą od żelazka, „Kurier Częstochowski” nr 105 z 9 V 1940 r.

¹²⁵ Skazanie złośliwego oszczercy, „Kurier Częstochowski” nr 107 z 11 V 1940 r.

tykułu i był dość szczegółowy – omówiono historię tragicznego małżeństwa oraz motyw działania sprawcy, który nie mógł pogodzić się z tym, że żona go opuściła i nie chciała wrócić.

W czerwcu 1940 r. notki prasowe pojawiły się tylko w jednym numerze „Kuriera Częstochowskiego” – w rubryce *Z Częstochowy i okolicy*. W podrubryce *Z sali sądowej* w wydaniu z 14 czerwca informowano o sprawach, które były na wokandzie: przeciwko włamywaczowi oraz dwójce paserów z Częstochowy. W tekście podano ich dane personalne, przybliżono także okoliczności popełnienia czynów. Włamywacza skazano na 6 lat ciężkiego więzienia, zaś paserów na 1,5 roku oraz 6 miesięcy więzienia¹²⁶. W tym samym wydaniu gazety doniesiono o wykonaniu kary śmierci na sprawcy rabunku, który posługiwał się żelaznym łomem¹²⁷.

W lipcu 1940 r. opublikowano dwa teksty różnej długości odnoszące się do sądowego orzecznictwa. W pierwszym tekście – w którym stosowano zamiennie nazwę sąd specjalny i sąd nadzwyczajny – opisano jako przestrogę dla paskarzy proces przeciwko „żydówce”, która pokątnie handlowała mlekiem po zawyżonych cenach. Została skazana na rok więzienia¹²⁸. Drugi tekst miał formę dwukolumnowego artykułu – informowano w nim o postawieniu przed sądem dziesięcioosobowej szajki złodziejsko-paserskiej, która w okresie od grudnia 1939 r. do lutego 1940 r. na terenie Częstochowy dokonała szeregu zuchwałych kradzieży z włamaniem. Szefem szajki był 17-latek, choć jej członkami były osoby 20-, 30-, a nawet 40-letnie. Z detalami opisano poszczególne czyny. Przewód sądowy umożliwił skazanie ośmiu osób i uniewinnienie dwóch. Herszt bandy otrzymał najwyższy wymiar kary – 12 lat więzienia, w przypadku pozostałych członków wymiar kary wynosił między 9 miesięcy więzienia a 8 lat ciężkiego więzienia. Pod koniec artykułu podkreślono, że ów 17-latek był niebezpiecznym typem przestępcy zawodowego i został unieszkodliwiony¹²⁹.

W sierpniu 1940 r. donoszono o skorzystaniu z prawa łaski przez Generalnego Gubernatora w stosunku do żonobójcy skazanego na karę śmierci, który zamienił karę na 10 lat ciężkiego więzienia¹³⁰, oraz o orzeczeniu kary śmierci wobec dwóch sprawców bestialskiego mordu z Mstowa (o wykonaniu obu kar informował przywołany wyżej afisz). Drugi tekst miał formę obszernego, dwukolumnowego artykułu i obejmował pełną relację z procesu i wyroku¹³¹. W tym samym miesiącu opublikowa-

¹²⁶ *Z sali sądowej*, „Kurier Częstochowski” nr 134 z 14 VI 1940 r.

¹²⁷ *Stracenie przestępcy*, „Kurier Częstochowski” nr 152 z 5 VII 1940 r.

¹²⁸ *Rok ciężkiego więzienia dla żydówki-paskarki*, „Kurier Częstochowski” nr 134 z 14 VI 1940 r.

¹²⁹ *Banda włamywaczy przed Sądem. 17-letni opryszek hersztem bandy. Przykładne kary dla zuchwałych rabusiów*, „Kurier Częstochowski” nr 172 z 28 VII 1940 r.

¹³⁰ *Akt łaski Generalnego Gubernatora*, „Kurier Częstochowski” nr 188 z 16 VIII 1940 r.

¹³¹ *Kara śmierci dla dwóch sprawców bestialskiego mordu. Sąd Specjalny w Częstochowie skazał mordcę żony i jego współnika*, „Kurier Częstochowski” nr 189 z 17 VIII 1940 r.

no jeszcze średniej wielkości artykuł dotyczący konkretnej sprawy, w której oszust podszywał się pod niemieckiego policjanta i pod tym pozorem odbierał handlującym na ulicy ich towary, które zatrzymywał dla siebie. Dodatkowo więc swoim czynem wyrządził „niepowetowaną szkodę dobremu imieniu policji niemieckiej”. Sąd specjalny wymierzył za ten czyn karę 2,5 roku ciężkiego więzienia¹³².

We wrześniu 1940 r. w formie szczegółowych relacji zwrócono uwagę na wymierzenie przez sąd specjalny kary 1,5 roku więzienia za ubój rytualny, 2 lat ciężkiego więzienia za kradzież¹³³, 6 tygodni więzienia za pokątny handel¹³⁴ oraz 2 miesiące więzienia za podbijanie cen¹³⁵. W październiku 1940 r. opublikowano tylko jeden tekst dotyczący działalności sądu specjalnego – wyekspozowano w nim żydowskie pochodzenie oskarżonych, którzy zostali skazani za przemyt cukru i pieniędzy oraz nielegalne przekroczenie granicy. Na wokandzie znalazło się wówczas kilka spraw Żydów, co miało świadczyć o „przestępczych skłonnościach żydostwa”. Opisano również „bezczelne kręactwa i kłamstwa”, za pomocą których Żydzi chcieli się uchylić od odpowiedzialności. Sądowy wymiar kary był niski, wahał się między 6 tygodniami a 2 miesiącami więzienia¹³⁶.

W listopadzie 1940 r. informowano w krótkiej notatce o wykonaniu dwóch kar śmierci orzeczonych przez Sondergericht za morderstwo¹³⁷ oraz w dwukolumnowych artykułach o pociągnięciu do odpowiedzialności dwóch Żydów, skazanych na 2 lata więzienia i ponad 12 tys. zł grzywny oraz 9 miesięcy więzienia i 600 zł grzywny za przestępstwa dewizowe, a także dwóch złodzieiów kolejowych, skazanych na 8 miesięcy więzienia. W ostatnich tekstach przedstawiono wyrokujący sąd nie jako specjalny, tylko wyjątkowy – wynikało to pewnie ze zmiany redaktora lub tłumacza z języka niemieckiego na język polski¹³⁸. Zachowując tę samą nomenklaturę, w grudniu 1940 r. opisano w sposób syntetyczny skazanie dwóch Polaków, którzy dla celów nielegalnego uboju kupili krowę i za to usłyszeli karę więzienia w wysokości roku¹³⁹ oraz małżeństwa Żydów na rok ciężkiego więzienia oraz 3 miesiące więzienia za pokątny handel¹⁴⁰. W tym samym miesiącu sąd specjalny orzekł karę tygodnia aresztu za stawianie czynnego oporu gajowym w lesie¹⁴¹.

¹³² *Bezczelny oszust przykładnie ukarany*, „Kurier Częstochowski” nr 195 z 24 VIII 1940 r.

¹³³ *Z sali sądowej*, „Kurier Częstochowski” nr 207 z 7 IX 1940 r.

¹³⁴ *Kara więzienia za potajemny handel*, „Kurier Częstochowski” nr 208 z 8 IX 1940 r.

¹³⁵ *Żydówka – lichwiarka powędrowała do więzienia*, „Kurier Częstochowski” nr 208 z 8 IX 1940 r.

¹³⁶ *Żydzi – przemytnicy pieniędzy i cukru przed Sądem Specjalnym*, „Kurier Częstochowski” nr 229 z 3 X 1940 r.

¹³⁷ *Stracenie morderców*, „Kurier Częstochowski” nr 255 z 3 XI 1940 r.

¹³⁸ *Dwa żydzi zostali skazani za przestępstwa dewizowe*, „Kurier Częstochowski” nr 272 z 23 XI 1940 r.; *Złodzieje kolejowi pod kluczem*, „Kurier Częstochowski” nr 278 z 30 XI 1940 r.

¹³⁹ *Źle wyszli na spółce z żydem*, „Kurier Częstochowski” nr 285 z 8 XII 1940 r.

¹⁴⁰ *Szwindlarska para żydów za kratkami*, „Kurier Częstochowski” nr 286 z 10 XII 1940 r.

¹⁴¹ *Z sali sądowej*, „Kurier Częstochowski” nr 296 z 21 XII 1940 r.

W 1941 r. publikowano około pięciu informacji prasowych na temat wyroków Sondergerichtu w miesiącu. Była to więc regularność wyższa niż wcześniej. Notatki prasowe były też bardziej obszerne. W styczniu 1941 r. napiętnowano polskich policjantów, którzy zostali skorumpowani przez Żyda, za co otrzymali karę po 3 miesiące więzienia¹⁴², informowano o straceniu kobiety skazanej za uśiłowanie morderstwa¹⁴³, o skazaniu 17-letniego Żyda za puszczanie w obieg fałszywych monet na 200 zł grzywny¹⁴⁴, o skazaniu dwóch częstochowian za kradzież i nielegalne opuszczenie obozu pracy w Rzeszy (odpowiednio rok i 4 lata więzienia)¹⁴⁵, o skazaniu za nieprzestrzeganie godziny policyjnej i opór stawiany policji (10 miesięcy więzienia)¹⁴⁶, o skazaniu grupy trudniącej się pokątnym handlem (kary od roku do 2 lat więzienia)¹⁴⁷. W lutym donoszono o skazaniu na 3 lata więzienia niebezpiecznych przestępców notorycznych po sesji wyjazdowej w Radomsku¹⁴⁸, o serii wyroków wydanych w sprawach o nielegalny ubój (orzeczono kary od pół roku do 8 miesięcy więzienia)¹⁴⁹ i o ukaraniu sprawcy kradzieży i paserstwa oraz sprawcy nielegalnego uboju¹⁵⁰. Ciekawy był opis sprawy, która zakończyła się cofnięciem aktu oskarżenia i umorzeniem postępowania karnego przez sąd – w sprawie o przekupstwo polskiego policjanta przez Żydówkę, ponieważ nie było rozstrzygającego dowodu. Na jej kanwie redakcja gazety opublikowała ostrzegawczy komentarz pod adresem polskich urzędników, którzy mieli być ofiarami celowych machinacji Żydów zmierzających do zmniejszenia zaufania ze strony niemieckich władz. W tym samym wydaniu donoszono jeszcze w zwięzły sposób o wyrokach za kradzież, a także za pokątny handel i nielegalny ubój¹⁵¹. W lutym ukazała się relacja z procesu o fałszywe oskarżenie polskiego policjanta przez Żyda, za które Sondergericht wymierzył karę 5 miesięcy więzienia¹⁵². W marcu 1941 r. donoszono o skazaniu włamywaczy (kary od 6 miesięcy do roku więzienia), eksponując ich żydowskie pochodzenie¹⁵³, łagodnych wyrokach za nielegalny ubój oraz nielegalne posiadanie aparatu radiowego¹⁵⁴, skazaniu „seniora złodziei częstochowskich” za kradzież na 2 lata więzienia¹⁵⁵ oraz

¹⁴² *Splamili dobre imię policji polskiej*, „Kurier Częstochowski” nr 8 z 11 I 1941 r.

¹⁴³ *Stracenie zbrodniarki*, „Kurier Częstochowski” nr 13 z 17 I 1941 r.

¹⁴⁴ *Mordka na ławie oskarżonych*, „Kurier Częstochowski” nr 13 z 17 I 1941 r.

¹⁴⁵ *Kara dla awanturniczych uciekinierów*, „Kurier Częstochowski” nr 15 z 19 I 1941 r.

¹⁴⁶ *Dwie ciekawe sprawy sądowe*, „Kurier Częstochowski” nr 17 z 22 I 1941 r.

¹⁴⁷ *Surowe kary dla pokątnych „rzeźników”*, „Kurier Częstochowski” nr 18 z 23 I 1941 r.

¹⁴⁸ *Notoryczni przestępcy przed Sądem Wyjątkowym*, „Kurier Częstochowski” nr 29 z 5 II 1941 r.

¹⁴⁹ *Surowe kary za potajemny ubój*, „Kurier Częstochowski” nr 32 z 8 II 1941 r.

¹⁵⁰ *Skradzione płótno było bardzo długie...*, „Kurier Częstochowski” nr 38 z 15 II 1941 r.

¹⁵¹ *Ostrzeżenie dla polskich urzędników*, „Kurier Częstochowski” nr 41 z 19 II 1941 r.

¹⁵² *Znów żyd oszkalował Polaka*, „Kurier Częstochowski” nr 46 z 25 II 1941 r.

¹⁵³ *Włamywacze z „gwiazdą” przed sądem*, „Kurier Częstochowski” nr 56 z 8 III 1941 r.

¹⁵⁴ *Znowu sprawa w sądzie o potajemny ubój*, „Kurier Częstochowski” nr 68 z 22 III 1941 r.

¹⁵⁵ *Senior złodziei częstochowskich 22 raz przed sądem*, „Kurier Częstochowski” nr 69 z 23 III 1941 r.

16-letniej Polki za oszustwo i udział w napadzie na nieco ponad 6 miesięcy więzienia¹⁵⁶. W kwietniu i maju 1941 r. brakowało w gazecie informacji odnoszących się do Sondergerichtu. W czerwcu 1941 r. zaczęła się pojawiać nowa rubryka – *Z Sądu Wyjątkowego*. Donoszono w niej o surowych karach za pobijanie cen i nielegalny ubój (choć było to przesadą – kary wyniosły po rok więzienia dla kilku osób)¹⁵⁷ oraz o skazaniu włamywacza na 3,5 roku ciężkiego więzienia¹⁵⁸. W tym samym miesiącu, mimo skoncentrowania gazety na wydarzeniach na froncie wschodnim tuż po ataku Niemiec na ZSRR, opublikowano kilka notek zawierających podstawowe informacje o procesach przed „sądem wyjątkowym”: o oszustwo, kradzieże i pokątny handel¹⁵⁹. Z kolejnych notek prasowych wynika, że w lipcu Sondergericht rozstrzygał sprawy o pokątny handel¹⁶⁰, nielegalny ubój, rabunek uliczny i samowolne opuszczenie miejsca pracy¹⁶¹, pobijanie cen, kradzieże, przemyt i nielegalny ubój¹⁶², poplecznictwo¹⁶³ oraz kradzież i oszustwo¹⁶⁴. W sierpniu czytelnicy byli informowani o sprawach o nienoszenie opaski z gwiazdą Dawida¹⁶⁵, podbijanie cen, fałszerstwo i sprzeniewierzenie¹⁶⁶ oraz w obszernym artykule o procesie o masowe zatrucie alkoholem metylowym. Jedynie w tym ostatnim tekście podano nazwisko prokuratora występującego na rozprawie – dr. Rothera¹⁶⁷. Do końca 1941 r. ukazało się jeszcze kilka wydań gazety, w których prezentowano doniesienia z sali sądowej Sondergerichtu. Miały one charakter syntetyczny i dotyczyły stawiania oporu władzy, prowadzenia gier hazardowych bez zezwolenia¹⁶⁸, kradzieży konia, kradzieży krowy i jej nielegalnego uboju¹⁶⁹, kradzieży, przestępstwa dewizowego i nielegalnego przekroczenia granicy¹⁷⁰, podbijania cen¹⁷¹ oraz kradzieży kieszonkowych¹⁷². W wydaniu gazety z 16 grudnia 1941 r. pojawił się duży artykuł dotyczący afery przemysłniczej i prze-

¹⁵⁶ *Przedziwne machinacje pokątnych kombinatorów*, „Kurier Częstochowski” nr 70 z 25 III 1941 r.

¹⁵⁷ *Ostre kary za paskarstwo i tajny ubój*, „Kurier Częstochowski” nr 144 z 22 VI 1941 r.

¹⁵⁸ *Trzy i pół roku ciężkiego więzienia za włamanie*, „Kurier Częstochowski” nr 144 z 22 VI 1941 r.

¹⁵⁹ *Szantażysta przed Sądem Wyjątkowym*, „Kurier Częstochowski” nr 150 z 29 VI 1941 r.

¹⁶⁰ *Surowo ukarany za nielegalny handel*, „Kurier Częstochowski” nr 156 z 6 VII 1941 r.

¹⁶¹ *Z Sądu Wyjątkowego*, „Kurier Częstochowski” nr 161 z 12 VII 1941 r.

¹⁶² *Z Sądu Wyjątkowego*, „Kurier Częstochowski” nr 168 z 20 VII 1941 r.

¹⁶³ *Komendant chciał chronić złodzieja-policjanta i sam dostał się do więzienia*, „Kurier Częstochowski” nr 169 z 22 VII 1941 r.

¹⁶⁴ *Z Sądu Wyjątkowego*, „Kurier Częstochowski” nr 174 z 27 VII 1941 r.

¹⁶⁵ *Moszek nie nosił opaski i dostał rok więzienia*, „Kurier Częstochowski” nr 180 z 3 VIII 1941 r.

¹⁶⁶ *Z Sądu Wyjątkowego*, „Kurier Częstochowski” nr 184 z 8 VIII 1941 r.

¹⁶⁷ *Banda restauratorów – trucielei przed sądem*, „Kurier Częstochowski” nr 202 z 29 VIII 1941 r.

¹⁶⁸ *Z sali sądowej*, „Kurier Częstochowski” nr 245 z 18 X 1941 r.

¹⁶⁹ *Z sali sądowej*, „Kurier Częstochowski” nr 246 z 19 X 1941 r.

¹⁷⁰ *Z sali sądowej*, „Kurier Częstochowski” nr 247 z 21 X 1941 r.

¹⁷¹ *Z sali sądowej*, „Kurier Częstochowski” nr 249 z 23 X 1941 r.

¹⁷² *Trzy młode złodziejki przed Sądem Wyjątkowym*, „Kurier Częstochowski” nr 266 z 12 XI 1941 r.

stępstw dewizowych¹⁷³, a już dzień później donoszono w formie kilkudzaniowej notki o wydaniu czterech wyroków śmierci „na żydów w Częstochowie za przekroczenie granic dzielnicy żydowskiej”¹⁷⁴.

W 1942 r. widać wyraźny regres w zainteresowaniu prasy działalnością sądu specjalnego – informacje na ten temat znalazłem jedynie w siedmiu wydaniach. Miały one formę zwięzłych notek prasowych. Dotyczyły wyroku na polskiego policjanta za przekupstwo¹⁷⁵, surowych kar za pokątny handel (po kilka miesięcy więzienia) i kradzież¹⁷⁶, za kradzież rowerów¹⁷⁷, za oszustwo i sprzeniewierzenie¹⁷⁸, za pokątny handel¹⁷⁹ oraz nielegalny ubój¹⁸⁰.

W 1943 r. tendencja się odwróciła – ukazało się prawie trzydzieści tekstów ilustrujących orzecznictwo sądu specjalnego. Relacjonowano skazanie na śmierć zawodowego przestępcy trudniącego się kradzieżami i włamaniami¹⁸¹, rozpoznanie spraw o przemyt, nielegalne przekroczenie granicy, nielegalny ubój, kradzież i włamanie¹⁸², oszustwo i podbijanie cen oraz nielegalne przekroczenie granicy i przemyt¹⁸³, oszustwo i fałszerstwo¹⁸⁴, kradzież, nielegalne przekroczenie granicy i przemyt¹⁸⁵, kradzież rowerów¹⁸⁶, włamania¹⁸⁷, fałszywą denuncjację (kara 3 lat ciężkiego więzienia)¹⁸⁸, odizolowanie niebezpiecznego przestępcy notorycznego¹⁸⁹, kradzież, porzucenie pracy i nielegalne przekroczenie granicy, a także za przywłaszczenie¹⁹⁰, kradzież i paserstwo¹⁹¹, włamanie¹⁹², uchylenie się od obowiązku

¹⁷³ *Afera przemytnicza i przestępstw dewizowych rozpatrywana przez Sąd Wyjątkowy w Częstochowie*, „Kurier Częstochowski” nr 295 z 16 XII 1941 r.

¹⁷⁴ *Cztery wyroki śmierci na żydów w Częstochowie za przekroczenie granic dzielnicy żydowskiej*, „Kurier Częstochowski” nr 296 z 17 XII 1941 r.

¹⁷⁵ *Wyrok Sądu Wyjątkowego w sprawie Feliksa Dobrowolskiego, sierżanta pol. polsk.*, „Kurier Częstochowski” nr 14 z 17 I 1942 r.

¹⁷⁶ *Z sali sądowej*, „Kurier Częstochowski” nr 102 z 30 IV 1942 r.

¹⁷⁷ *Za kradzież rowerów*, „Kurier Częstochowski” nr 107 z 6 V 1942 r.; *Dwa lata więzienia za kradzież*, „Kurier Częstochowski” nr 125 z 28 V 1942 r.

¹⁷⁸ *Z posiedzeń Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 262 z 4 XI 1942 r.

¹⁷⁹ *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 295 z 13 XII 1942 r.

¹⁸⁰ *Za potajemny ubój*, „Kurier Częstochowski” nr 304 z 24 XII 1942 r.

¹⁸¹ *Koniec kariery zawodowego przestępcy*, „Kurier Częstochowski” nr 10 z 13 I 1943 r.

¹⁸² *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 12 z 15 I 1943 r.

¹⁸³ *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 16 z 19 I 1943 r.

¹⁸⁴ *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 17 z 21 I 1943 r.

¹⁸⁵ *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 21 z 25 I 1943 r.

¹⁸⁶ *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 32 z 7 II 1943 r.

¹⁸⁷ *Rok więzienia*, „Kurier Częstochowski” nr 33 z 8 II 1943 r.

¹⁸⁸ *Trzy lata więzienia za kłamliwą denuncjację*, „Kurier Częstochowski” nr 34 z 9 II 1943 r.

¹⁸⁹ *Notoryczny przestępca*, „Kurier Częstochowski” nr 39 z 16 II 1943 r.

¹⁹⁰ *Z sali sądowej*, „Kurier Częstochowski” nr 42 z 18 II 1943 r.

¹⁹¹ *Młodzi złodzieje i starzy paserzy*, „Kurier Częstochowski” nr 45 z 23 II 1943 r.

¹⁹² *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 52 z 2 III 1943 r.

pracy¹⁹³, usiłowanie gwałtu i wymuszenie, a także nielegalne przekroczenie granicy, porzucenie pracy i kradzież¹⁹⁴, udzielenie przez rolnika z powiatu Radomsko pomocy w styczniu 1943 r. trzem Żydom przy opuszczaniu dzielnicy żydowskiej (kara roku więzienia, a nie śmierci!) oraz odizolowanie niebezpiecznego przestępcy notorycznego¹⁹⁵, kradzieże i nieumyślne spowodowanie śmierci¹⁹⁶, kradzieże z włamaniem (kary ciężkiego więzienia od 2 do 3 lat oraz po odbyciu kary odizolowanie, czyli zatrzymanie w celu zabezpieczenia)¹⁹⁷, przywłaszczenie urzędu i oszustwo oraz sprzeniewierzenie¹⁹⁸, odizolowanie recydywistki¹⁹⁹, napad rabunkowy dokonany przez wielokrotnie karanego sprawcę (orzeczone karę śmierci)²⁰⁰, uszkodzenie ciała, rabunek i wymuszenie²⁰¹, fałszerstwo, odizolowanie i podbijanie cen²⁰², paserstwo i rabunek²⁰³, kradzieże dokonane przez zawodowego złodzieja (orzeczone karę śmierci)²⁰⁴, pomoc Żydówce (orzeczone karę śmierci) oraz ułatwienie Żydówce przedostania się na dworzec kolejowy (orzeczone karę 8 lat ciężkiego więzienia)²⁰⁵, odizolowanie²⁰⁶, kradzieże dworcowe dokonane przez zawodowego złodzieja (orzeczone karę śmierci)²⁰⁷, kradzieże rowerów (orzeczone karę śmierci) oraz paserstwo²⁰⁸.

Przegląd wydań z 1944 r. wskazuje, że nastąpił wówczas spadek informacji dotyczących sądu specjalnego, choć nie był on tak gwałtowny jak to miało miejsce w 1942 r. Dane na ten temat znalazłem w niespełna dwudziestu numerach gazety.

¹⁹³ *Praca jest obowiązkiem*, „Kurier Częstochowski” nr 53 z 4 III 1943 r.

¹⁹⁴ *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 58 z 10 III 1943 r.

¹⁹⁵ *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 57 z 19 III 1943 r.

¹⁹⁶ *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 74 z 28 III 1943 r.

¹⁹⁷ *Dwa recydywiści unieszkodliwieni*, „Kurier Częstochowski” nr 83 z 8 IV 1943 r.

¹⁹⁸ *Na wokandzie sądowej*, „Kurier Częstochowski” nr 128 z 1 VI 1943 r.

¹⁹⁹ *Na wokandzie sądowej*, „Kurier Częstochowski” nr 131 z 4 VI 1943 r.

²⁰⁰ *Ostatni czyn niepoprawnego przestępcy*, „Kurier Częstochowski” nr 136 z 10 VI 1943 r.

²⁰¹ *Na wokandzie sądowej*, „Kurier Częstochowski” nr 156 z 4 VII 1943 r.

²⁰² *Na wokandzie sądowej*, „Kurier Częstochowski” nr 159 z 8 VII 1943 r.

²⁰³ *Na wokandzie sądowej*, „Kurier Częstochowski” nr 170 z 21 VII 1943 r.

²⁰⁴ *Złodziej zawodowy skazany na karę śmierci*, „Kurier Częstochowski” nr 176 z 28 VII 1943 r.

²⁰⁵ *Kara śmierci za pomoc żydówce*, „Kurier Częstochowski” nr 199 z 24 VIII 1943 r. Treść notatki prasowej jest następująca: „Jesienią ub. roku zgłosiła się do tokarza, 26-letniego Józefa Flaka, żydówka Baumowa, z propozycją, by ten przeprowadził jej 7-letnią córkę z Żarek do Rzeszy. Flak zgodził się na to, umożliwiając Baumównie przedostanie się na dworzec kolejowy w Myszkowie, za co otrzymał 400 złotych. Przystępstwo to przeciw obowiązującym przepisom musiał Flak odpokutować kosztem swego życia, gdyż Sąd Specjalny w Częstochowie, po rozpatrzeniu sprawy skazał go na karę śmierci. W sprawę zamieszana była również mieszkanka Żarek Michalina Superska, która za ułatwienie przedostania się żydówce na dworzec w Myszkowie, przez przewiezienie jej na swoim rowerze, ukarana została przez Sąd Specjalny 8-letnim ciężkim więzieniem”. Oba nazwiska nie zostały odnotowane w wydawnictwie *Rejestr faktów represji...*

²⁰⁶ *Odizolowanie niepoprawnego przestępcy*, „Kurier Częstochowski” nr 199 z 24 VIII 1943 r.

²⁰⁷ *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 206 z 1 IX 1943 r.

²⁰⁸ *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 280 z 27 XI 1943 r.

Pierwsza notatka prasowa dotyczyła wyroku śmierci wydanego za przechowywanie Żydów – chodziło o wzmiankowaną wyżej sprawę Abrama Sojki i małżeństwa Bednarskich²⁰⁹. W kolejnej opisano historię dwóch braci, którzy za kradzieże oraz kilkakrotne nielegalne przekroczenie granicy usłyszeli kary więzienia²¹⁰. Następne informacje prasowe dotyczyły kradzieży²¹¹, pokątnego handlu, podbijania cen i nielegalnego przekroczenia granicy²¹², podbijania cen²¹³, sprzeniewierzenia, fałszerstwa i kradzieży²¹⁴, nielegalnego przekroczenia granicy, pokątnego handlu i podbijania cen oraz sprzeniewierzenia i paserstwa²¹⁵, podbijania cen²¹⁶, podpalenia dokonanego przez chorą umysłowo kobietę, którą sąd specjalny umieścił w zakładzie dla umysłowo chorych, oraz kradzieży²¹⁷ oraz pokątnego handlu, kradzieży węgla i nielegalnego uboju²¹⁸. W maju 1944 r. opisano sprawę kradzieży wentylatora z fabryki „Stradom” w Częstochowie. Czynu tego dopuścił się jeden z pracowników. Ze względu na jego niekaralność, sytuację materialną oraz odzyskanie skradzionego sprzętu sąd specjalny skazał sprawcę na 3 miesiące więzienia oraz uiszczenie kosztów postępowania²¹⁹. W następnych wydaniach donoszono o skazaniu na śmierć notorycznej złodziejki²²⁰, o skazaniu na rok i 3 miesiące więzienia za samowolne porzucenie pracy, na 6 miesięcy za pokątny handel²²¹, o skazaniu na śmierć trzech osób za ukrywanie Żydów (wzmiankowana wyżej sprawa Stanisława Widery, Walentego Kępy oraz Karoliny Owczarek)²²², na 9 miesięcy więzienia za paserstwo²²³ oraz o skazaniu listonosza na karę śmierci za kradzież przesyłek pocztowych²²⁴. Ostatnia notka prasowa w 1944 r. była poświęcona sprawie skazania za pokątny handel mąką na dziewięć miesięcy więzienia²²⁵. Wydania gazety z pierwszych dni stycznia 1945 r. nie zachowały się.

Poza częstochowskim kurierem jedną notatkę prasową znalazłem w „Nowym Głosie Lubelskim” – informowano o skazaniu przez „Niemiecki Sąd Specjalny w Częstochowie” dwóch mężczyzn (podano ich dane personalne) z powiatu często-

²⁰⁹ *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 17 z 21 I 1944 r.

²¹⁰ *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 26 z 1 II 1944 r.

²¹¹ *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 29 z 4 II 1944 r.

²¹² *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 33 z 9 II 1944 r.

²¹³ *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 48 z 25 II 1944 r.

²¹⁴ *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 50 z 11 III 1944 r.

²¹⁵ *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 61 z 12 III 1944 r.

²¹⁶ *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 62 z 14 III 1944 r.

²¹⁷ *Na wokandzie sądowej*, „Kurier Częstochowski” nr 69 z 22 III 1944 r.

²¹⁸ *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 117 z 18 V 1944 r.

²¹⁹ *Przed obliczem Temidy*, „Kurier Częstochowski” nr 118 z 19 V 1944 r.

²²⁰ *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 124 z 25 V 1944 r.

²²¹ *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 125 z 26 V 1944 r.

²²² *Kara śmierci za ukrywanie żydów*, „Kurier Częstochowski” nr 134 z 8 VI 1944 r.

²²³ *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 154 z 1 VII 1944 r.

²²⁴ *Kara śmierci za kradzież przesyłek pocztowych*, „Kurier Częstochowski” nr 162 z 10 VII 1944 r.

²²⁵ *Z Sądu Specjalnego*, „Kurier Częstochowski” nr 167 z 15 VII 1944 r.

chowskiego na karę roku ciężkiego więzienia za zakup krowy dla celów nielegalnego uboju²²⁶. Natomiast o wyrokach częstochowskiego Sondergerichtu poinformowano aż w dwunastu wydaniach stołecznego „Gońca Krakowskiego”. Zamieszczone tam notatki prasowe dotyczyły najczęściej skazania na karę śmierci: mordercy własnej żony²²⁷, zuchwałego złodzieja i bandyty²²⁸, pięciorga Żydów za opuszczenie getta²²⁹, kobiety za usiłowanie morderstwa na swojej znajomej z motywów rabunkowych²³⁰, Żydówki za opuszczenie getta²³¹, siedemnastu Żydów za bezprawne opuszczenie dzielnicy żydowskiej przez sądy specjalne w Radomiu, Kielcach i Częstochowie²³², a także niepoprawnego złodzieja zawodowego²³³. Przy okazji pierwszej informacji prasowej odnoszącej się do skazania Żydów za opuszczenie getta zwrócono uwagę, że wcześniej wydane zostały przepisy zabraniające im opuszczania ich dzielnic mieszkaniowych w celu zwalczania chorób zakaźnych i zapobieżenia pokątnemu handlowi. Kolejne notatki prasowe pozbawione są już tego rodzaju uwag. Oprócz tego w paru sprawach na łamach pisma informowano o wymierzeniu łagodniejszych kar: za kradzieże rowerów i paserstwo²³⁴, bandzie włamywaczy (o sprawie informował też „Kurier Częstochowski”)²³⁵, za pobijanie cen²³⁶, za kradzież i samowolne opuszczenie miejsca pracy w Rzeszy²³⁷ oraz za usiłowanie przekupienia policjanta (o tej sprawie również informował „Kurier Częstochowski”)²³⁸.

Na łamach niemieckojęzycznej „Krakauer Zeitung” pojawiło się kilka tekstów odnoszących się do częstochowskiego sądu specjalnego. Pod koniec listopada 1939 r. informowano o kradzieży z włamaniem do jednego ze sklepów z garniturami w centrum Częstochowy, za którą wymierzono głównym sprawcom kary od 8 do 10 lat ciężkiego więzienia, natomiast pomocnikom 3 lata więzienia. Surowość kary przypuszczalnie wynikała z uznania sprawców za szkodników narodowych, gdyż – jak informowała gazeta – działali oni w nocy. W tym samym wydaniu donoszono o jeszcze dwóch wyrokach – wobec sprawcy kradzieży świni (3 lata więzienia) oraz sprawców kradzieży leśnej (kary grzywny)²³⁹. Ponownie o działalności Sondergericht

²²⁶ Ciężkie więzienie za nielegalny handel bydłem, „Nowy Głos Lubelski” nr 209 z 15–16 XII 1940 r.

²²⁷ Wyrok śmierci zapadł w Częstochowie, „Goniec Krakowski” nr 107 z 11 V 1940 r.

²²⁸ Stracenie zuchwałego przestępcy, „Goniec Krakowski” nr 138 z 18 VI 1940 r.

²²⁹ Wyrok śmierci na żydów za opuszczenie dzielnicy, „Goniec Krakowski” nr 297 z 18 XII 1941 r.

²³⁰ Zbrodniarka skazana na śmierć, „Goniec Krakowski” nr 17 z 22 I 1941 r.

²³¹ Kara śmierci za opuszczenie dzielnicy żydowskiej, „Goniec Krakowski” nr 61 z 14 III 1942 r.

²³² Kara śmierci za opuszczenie dzielnicy żydowskiej, „Goniec Krakowski” nr 63 z 17 III 1942 r.

²³³ Skazanie na śmierć, „Goniec Krakowski” nr 13 z 17-18 I 1943 r.

²³⁴ „Przerabiali” skradzione rowery, „Goniec Krakowski” nr 249 z 25 X 1940 r.

²³⁵ Skazanie bandy przestępców, „Goniec Krakowski” nr 175 z 31 VII 1940 r.

²³⁶ Więzienie dla paskarzy, „Goniec Krakowski” nr 95 z 26 IV 1940 r.

²³⁷ Kara za kradzież i samowolne opuszczenie miejsca pracy w Rzeszy, „Goniec Krakowski” nr 18 z 23 I 1941 r.

²³⁸ Kara więzienia za usiłowane przekupienie policjanta, „Goniec Krakowski” nr 19 z 24 I 1941 r.

²³⁹ Vor dem Sondergericht in Tschenschostchau, „Krakauer Zeitung” z 28 XI 1939 r.

Tschenstochau informowano już po kilku dniach, donosząc o karach więzienia za plądrowanie opuszczonych mieszkań w pierwszych dniach wojny oraz za wojenne przestępstwo gospodarcze²⁴⁰. Po czterech miesiącach opublikowano notatkę o straceniu sprawcy kradzieży i uszkodzenia ciała uznanego za przestępcę gwałtownego (o jego czynie donosił „Kurier Częstochowski”)²⁴¹, a nieco później o wymierzeniu kar ciężkiego więzienia za podbijanie cen²⁴². W maju 1940 r. w niemieckiej gazecie opisano skazanie na karę śmierci żonobójcy (podobny tekst ukazał się w języku polskim w „Kurierze Częstochowskim”)²⁴³. W następnych wydaniach ukazała się jedynie jedna krótka notka prasowa z 1942 r. dotycząca skazania szkodnika narodowego trudniącego się pokątnym handlem przeschmuglowanym towarem na karę 3 lat i 3 miesięcy ciężkiego więzienia²⁴⁴.

Wnioski

Sondergericht Tschenstochau był pierwszym niemieckim sądem specjalnym utworzonym na ziemiach polskich. Szybkość jego utworzenia była pochodną właściwie granicznego położenia Częstochowy w przededniu II wojny światowej oraz niemieckich przygotowań do uruchomienia aparatu okupacyjnego na zajęтым terytorium. Sądem specjalnym kierowało trzech przewodniczących, z których najdłużej urzędował dyrektor sądu krajowego Richard Held. Wywarł on największy wpływ na funkcjonowanie Sondergerichtu w latach 1940–1944 i przypuszczalnie przewodniczył w tym okresie w rozprawach w każdej poważnej sprawie. W sądzie specjalnym pracowało przynajmniej szesnastu sędziów, z których większość wywodziła się z okręgu Wyższego Sądu Krajowego we Wrocławiu. W rozprawach przed sądem specjalnym występowało przynajmniej jedenastu prokuratorów. Analiza sędziowskich akt personalnych pozwoliła dostrzec wymienialność w ramach sądów specjalnych w dystrykcie, a nawet poza nim. Przybierano także sędziów z sąsiednich sądów specjalnych do rozpraw w pojedynczych sprawach – na takiej zasadzie brali udział w charakterze wotantów w sprawach rozstrzyganych przez Sondergericht Tschenstochau sędziowie z Sądu Specjalnego w Piotrkowie. Niewątpliwie było to spowodowane niedoborem kadr.

Badania zapewne w niewielkiej części zachowanego orzecznictwa pozwoliły stwierdzić, że wśród podsądnych zdecydowanie przeważali Polacy, zaś na drugim miejscu pod względem częstotliwości udziału znaleźli się Żydzi. Odsetek oskarżo-

²⁴⁰ *Keine Gnade für Plünderer*, „Krakauer Zeitung” z 2 XII 1939 r.

²⁴¹ *Schwerverbrecher hingerichtet*, „Krakauer Zeitung” z 6 IV 1940 r.

²⁴² *Wucherer trifft alle Strenge des Gesetzes*, „Krakauer Zeitung” z 24 IV 1940 r.

²⁴³ *Die Ehefrau mit dem Bügeleisen erschlagen*, „Krakauer Zeitung” z 9 V 1940 r.

²⁴⁴ *Volksschädling wandert ins Zuchthaus*, „Krakauer Zeitung” z 22 VII 1942 r.

nych Niemców był nieznaczny. Większość z przypisanych czynów miała charakter kryminalny, przed gospodarczym i politycznym. Kwalifikacja prawna najczęściej opierała się na niemieckim Kodeksie karnym, rzadziej na rozporządzeniu o gospodarce wojennej z 4 września 1939 r. oraz trzecim rozporządzeniu o ograniczeniu miejsc pobytu w GG z 15 października 1941 r. Wzmiankować można jeszcze przywołanie w dwóch sprawach polskich przedwojennych przepisów, ale miało ono charakter wyłącznie formalny i marginalny. W świetle zachowanego orzecznictwa skazano na karę śmierci 40 osób, z których zdecydowana większość była Żydami i Polakami. Obliczony na tej podstawie źródłowej współczynnik orzekania kary śmierci (13,7%) stawia ten sąd specjalny wyraźnie powyżej najłagodniejszych sądów specjalnych w Rzeszy Niemieckiej, jednak poniżej najsurowszego Sądu Specjalnego w Bydgoszczy (współczynnik 19%)²⁴⁵. Porównanie z innymi sądami specjalnymi w GG nie jest obecnie możliwe wobec braku badań w tym zakresie. Powyższa liczba osób skazanych przez Sondergericht po rozszerzeniu podstawy źródłowej o opisane w prasie przypadki skazania na karę śmierci wzrasta do 50. Jest to naturalnie – wobec stanu zachowania źródeł – liczba minimalna.

Należy podkreślić, że Sondergericht stosował nie tylko niemiecki Kodeks karny i przepisy dotyczące tzw. nowych typów przestępców opisanych w prawie karnym III Rzeszy, ale także ustawodawstwo antyżydowskie wydane w GG, zakazujące opuszczania getta lub udzielania pomocy Żydom. W sprawach tych orzecznictwo sądowe było bezwzględne. Odnotowane wyjątki – dotyczące wniesionego sprzeciwu nadzwyczajnego i przeniesienia sprawy do innego Sondergerichtu oraz opisany w jednej z gazet przypadek rolnika udzielającego pomocy Żydom przy opuszczaniu getta, skazanego na rok więzienia – ze względu na stan zachowania źródeł pozostają niestety nieznanne w szczegółach. Poza wzmiankowaną wyżej sprawą nie jest znany przypadek skorzystania ze sprzeciwu nadzwyczajnego względem wyroku częstochowskiego sądu specjalnego. Podejmowane w różnych sprawach próby wznowienia postępowania nie zakończyły się sukcesem.

Ludność GG była informowana o działalności Sondergericht Tschentochau na łamach prasy wydawanej przez okupanta, głównie lokalnej i w języku polskim. Wiodącym publikatorem był „Goniec Częstochowski”, zmieniony po krótkim czasie w „Kuriera Częstochowskiego”. Najwięcej wiadomości prasowych dotyczących sądu specjalnego ukazało się w latach 1940–1941 i w 1942 r. Najczęściej publikowano krótkie i zwarte notatki prasowe, a rzadziej w obszernych artykułach relacjonowano konkretne sprawy szczegółowo. Nie były one skupione na jednym rodzaju czynu, jednej kategorii przestępstw czy tylko na sprawach, w których orzeczono karę śmierci. Przegląd prasy pozwolił stwierdzić, że w gazetach publikowano informacje odnoszące się właściwie do każdego rodzaju czynu występującego w sądowym

²⁴⁵ K. Graczyk, *Sondergericht Kattowitz...*, s. 356–360.

orzecznictwie, bez względu na wymiar kary. Większość notatek prasowych miała charakter wyłącznie informacyjny, w niektórych przypadkach ewidentnie dążono jednak do wywołania pewnego oddziaływania na czytelnika – poprzez komentarze antyżydowskie, akcentowanie żydowskiego pochodzenia sprawców czy położenie nacisku na opiekę, którą są otoczeni ze strony władz okupacyjnych polscy policjanci. Przed czytelnikami nie tajono również przypadków skazań na karę śmierci Żydów za nielegalne opuszczenie getta czy Polaków za udzielanie im schronienia.

Za smutną pointę rozważań odnoszących się do wyroków śmierci za pomoc Żydom może posłużyć ocena sformułowana przez hanowerską prokuraturę w postępowaniu przygotowawczym prowadzonym przeciwko dyrektorowi sądu krajowego Heldowi jako przewodniczącemu Sądu Specjalnego w Częstochowie, radcy sądu krajowego von Seydewitzowi oraz radcy sądu obwodowego Rentschowi, jak również prokuratorowi Siewertowi jako przedstawicielowi prokuratury w związku z wyrokiem wydanym 1 czerwca 1944 r. przeciwko Widerze, Kępie oraz Owczarek. Postępowanie w tej sprawie zainicjowała strona polska – Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Warszawie skierowała do swojej zachodnioniemieckiej odpowiedniczki – Centrali Badania Zbrodni Narodowosocjalistycznych w Ludwigsburgu kopię wyroku śmierci z uzasadnieniem. Centrala przekazała sprawę zgodnie z właściwością do Hanoweru ze względu na miejsce zamieszkania von Seydewitza, zaś tamtejsza prokuratura po około pół roku umorzyła sprawę. W rozstrzygnięciu tym zauważono, że pociągnięcie do odpowiedzialności sędziego, który wydał wyrok śmierci, wymaga dopuszczenia się przez niego umyślnego nagięcia prawa (*Rechtsbeugung*). Odpowiedzialność prokuratora wnioskującego o karę główną byłaby natomiast uzasadniona, o ile dopuścił się podżegania lub pomocnictwa. Po analizie wydanego wyroku prokurator niemiecki stwierdził, że opisane tam stwierdzenia nie pozwalają na wyciągnięcie wniosku o zaistnieniu nagięcia prawa. Niezależnie od tego zauważono, że nawet w perspektywie oceny przepisów, na których oparto wyrok (trzecie rozporządzenie o ograniczeniu miejsc pobytu w GG z 15 października 1941 r.), jako nieodpowiadających dzisiejszemu rozumieniu prawa i uosabiających bezprawie, w obliczu ustaleń zawartych w wyroku nie da się przeprowadzić dowodu, że podejrzani, którzy „prawdopodobnie byli skępowani duchem tamtych czasów”, rozpoznawali, że zastosowane przez nich prawo pozytywne samo z siebie jest bezprawne. W takim stanie rzeczy dowód nagięcia prawa uznano za wykluczony²⁴⁶.

²⁴⁶ Bundesarchiv Ludwigsburg, B 162/18590, Verfügung vom 18. August 1977 [Zarządzenie z 18 VIII], k. 1; Schreiben der Zentralen Stelle zur Aufklärung von NS-Verbrechen an die Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Hannover vom 20. Januar 1978 [Pismo Centrali Badania Zbrodni Narodowosocjalistycznych do prokuratury przy Sądzie Krajowym w Hanowerze z 20 I 1978 r.], k. 11–13; Verfügung vom 25. Mai 1978 [Zarządzenie z 26 V 1978 r.], k. 17–20.

BIBLIOGRAFIA

- Gonet T., *Kalek Weronika, Abram (Abramowicz) Natalia* [w:] A. Namysło, G. Berendt (red.), *Rejestr faktów represji na obywatelach polskich za pomoc ludności żydowskiej w okresie II wojny światowej*, Warszawa 2014.
- Góral J., Uzdowski M., *Hitlerowski Sąd Specjalny w Piotrkowie Trybunalskim. Zarys działalności* [w:] J. Góral (red.), *Materiały z sesji naukowej: Okupacja hitlerowska w Piotrkowskim, Piotrków Trybunalski* 1998.
- Graczyk K., *Sondergericht Kattowitz. Sąd Specjalny w Katowicach 1939–1945*, Warszawa 2020.
- Jastrzębski W., *Terror i zbrodnia. Eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejencji bydgoskiej w latach 1939–1945*, Warszawa 1974.
- Konieczny A., *Pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeszy. Górny Śląsk 1939–1945*, Warszawa – Wrocław 1972.
- Kozyra W., *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1945*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G, Ius” 2013, t. 60, z. 1.
- Majer D., „Narodowo obcy” w III Rzeszy. Przyczynek do narodowosocjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa, Warszawa 1989.
- Mielnik H., *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944*, Lublin 2020.
- Pietrzykowski J., *Cień swastyki nad Jasną Górą. Częstochowa w okresie hitlerowskiej okupacji 1939–1945*, Katowice 1985.
- Pietrzykowski J., *Hitlerowcy w Częstochowie w latach 1939–1945*, Poznań 1959.
- Pietrzykowski J., *Hitlerowcy w powiecie częstochowskim 1939–1945*, Katowice 1972.
- Pietrzykowski J., *W obliczu śmierci. Przyczynki do historii Częstochowy w okresie hitlerowskiej okupacji*, Katowice 1966.
- Urbański K., *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004.
- Wrzyszc A., *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008.
- Wrzyszc A., *Placówka Zapasowa Organów Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w Görlitz 1944–1945* [w:] M. Głuszak, D. Wiśniewska-Jóźwiak (red.), *Nil nisi veritas. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu*, Łódź 2016.
- Wrzyszc A., *Z działalności Sądu Specjalnego w Radomiu (1939–1945)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2001, t. 53, z. 1.
- Zarzycki E., *Działalność hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Bydgoszczy w latach 1939–1945*, Bydgoszcz 2000.

THE FIRST SONDERGERICHT ON POLISH SOIL.
FROM THE ACTIVITY OF THE SPECIAL COURT IN CZĘSTOCHOWA
(SONDERGERICHT TSCHENSTOCHAU) (1939–1945)

Abstract

The article concerns the activity of the Special Court in Częstochowa (Sondergericht Tschenstochau) between 1939 and 1945, i.e. one of the German special courts operating in the territory of the General Government. Tackling this topic is justified by a lack of even fragmentary findings in this area. Accordingly, the aim of the research was to make basic findings: what types of cases were dealt with by the Sondergericht; what was the nationality of the majority of the defendants; what sentences were handed out to them; was the death penalty pronounced, and if so, when; who led the work of the Sondergericht, what judges were its members and what prosecutors participated in the hearings at the Sondergericht, where did the lawyers involved in the work of the Sondergericht come from, were its judicial decisions challenged by extraordinary legal measures. Archival materials, literature, and media articles constitute the sources which served as the basis for the deliberations. On this basis, original and hitherto unknown findings concerning the Special Court in Częstochowa were made.

Keywords: special court, death penalty. occupation. helping Jews